

και γενικότερα στις οντολογικές, επιστημολογικές, μεθοδολογικές, αξιολογικές και ρητορικές παραδοχές του συγκεκριμένου «παραδείγματος»¹⁸.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε λίγο στην τέταρτη στρατηγική, τη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης, που θεωρούμε ότι είναι και η πιο ενδιαφέρουσα προοπτική για το μέλλον των κοινωνικών θεωριών.

4.3. Η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης

Τι σημαίνει εδώ η δημιουργική διαλεκτική στρατηγική; Κάθε αντικείμενο έρευνας μπορεί να εξεταστεί ως συγκρότηση τριών επιπέδων. Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στον φιλοσοφικό προσανατολισμό, τις γενικότερες φιλοσοφικές παραδοχές (οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές). Το δεύτερο επίπεδο αφορά στο εννοιολογικό μοντέλο, στις αφαιρετικές έννοιες που περιγράφουν τον βασικό μηχανισμό λειτουργίας και αλλαγής του γνωστικού αντικειμένου. Το τρίτο επίπεδο εντοπίζεται στην εμπειρική θεωρία, τις γενικές διαπιστώσεις για τις σχέσεις (νόμοι ή υποθέσεις). Εφαρμόζοντας τη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης, θα μπορούσαμε να δούμε πώς αυτή πραγματοποιείται με διαφορετικό τρόπο σε καθένα από αυτά τα επίπεδα.

Έτσι, στο επίπεδο του φιλοσοφικού προσανατολισμού η εφαρμογή της στρατηγικής αυτής σημαίνει την υπερνίκηση των ακραίων, αμοιβαία αντιθετικών παραδοχών που είναι τυπικές για τις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών (πρόκειται για τα προαναφερόμενα «διλήμματα» των κοινωνικών επιστημών). Στην προοπτική της διαλεκτικής σύνθεσης, αυτά τα «διλήμματα» αποτελούν ψευδοδιλήμματα, καθότι υπάρχει μία τρίτη προσέγγιση, που υπερβαίνει τις δύο ακραίες θέσεις και η θεμελίωσή της είναι κομβικό ζήτημα της επιστημονικής έρευνας. Ας αναφέρουμε τα βασικά διλήμματα που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο των οντολογικών ζητημάτων της θεωρίας έχουμε για παράδειγμα: (1) τη διαμάχη μεταξύ του ατομικισμού και του ολισμού όσον αφορά στη φύση του αντικειμένου που μελετούμε, (2) τη διαμάχη μεταξύ της αυτονομίας και της παθητικότητας όσον αφορά στη φύση του ανθρώπου, (3) τη διαμάχη μεταξύ του ιντελεκτουισμού και της αιτιοκρατίας (ντετερμινισμού) όσον αφορά στον προκαθορισμό των ανθρώπινων δρά-

18. Υπάρχουν αρκετοί ερευνητές που υποστηρίζουν τη θέση σχετικά με την ιδιαιτερότητα και ασυμβατότητα των διαφόρων «παραδειγμάτων» και την ακαταλληλότητα ή μη εγκυρότητα όσον αφορά στη μεταφορά μεθόδων και κριτηρίων επιστημονικότητας από το ένα «παραδειγμα» στο άλλο (βλ., για παράδειγμα, Chalmers, 1982, 1990· Lincoln, 1989· Smith, 1990· Smith & Heshusius, 1986· Sparkes, 1989). Ο Sparkes (1989) θεωρεί ότι τόσο το θετικιστικό όσο και το ερμηνευτικό και το κριτικό «παραδειγμα» είναι θεμελιωδώς διαφορετικά και ασύμβατα μεταξύ τους, διότι καθένα από αυτά έχει διαφορετικές εστιάσεις, στόχους και βασίζεται σε εντελώς διαφορετικές παραδοχές (οντολογικές, επιστημολογικές, ιδεολογικές κ.ά.). Έτσι, μία σύνθεση των τριών «παραδειγμάτων» είναι ανέφικτη. Πρόκειται για εναλλακτικά, αντιθετικά μεταξύ τους «παραδείγματα», που η ύπαρξη του ενός αποκλείει την ύπαρξη του άλλου.

σεων από το περιβαλλοντικό, κοινωνικό, ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, (4) τη διαμάχη μεταξύ της βουλπισταρχίας και του φαταλισμού όσον αφορά στον εν δυνάμει ρόλο του ανθρώπου στη διαμόρφωση της πραγματικότητας και του αντικειμένου της έρευνας, (5) τη διαμάχη μεταξύ της έμφασης στη μελέτη των συμβάντων (eventism) ή διαδικασιών (procesualism, developmentalism) και των δομών όσον αφορά στο νόημα της «λογικής», της κανονικότητας που εμφανίζεται.

Στο πλαίσιο των επιστημολογικών ζητημάτων, που αφορούν στη φύση της γνώσης, έχουμε τη διαμάχη μεταξύ του γνωστικισμού και του ακτιβισμού ως προς τον σκοπό της γνώσης και στο πλαίσιο των αξιολογικών ζητημάτων έχουμε τη διαμάχη μεταξύ της ουδετερότητας (neutrality) και της αξιολογικής εμπλοκής ως προς τη συμμετοχή των αξιολογικών διαστάσεων στη γνώση.

Στο πλαίσιο των μεθοδολογικών ζητημάτων, που αφορούν στις ερευνητικές διαδικασίες και τεχνικές έχουμε: (1) τη διαμάχη μεταξύ της φυσιοκρατικής και της αντιφυσιοκρατικής προσέγγισης ως προς την εφαρμογή των μεθοδολογικών-ερευνητικών προτύπων των φυσικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες, (2) τη διαμάχη μεταξύ του αναγωγισμού και του αντιαναγωγισμού (ολισμού) ως προς τις δυνατότητες αναγωγής ή όχι των αποτελεσμάτων των κοινωνικών επιστημών στις έννοιες και νόμους των φυσικών επιστημών (Φυσική, Χημεία, Βιολογία).

Έτσι, είναι δυνατή η διαλεκτική υπέρβαση των εν λόγω διλημάτων, χωρίς αυτό να συνιστά τη «μέση οδό» ή κάποιο εκλεκτικιστικό συμβιβασμό.

Όσον αφορά στο εννοιολογικό μοντέλο, η διαλεκτική στρατηγική μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της αποφυγής των μονοδιάστατων, στατικών εννοιών και την κατασκευή μιας αντίληψης για το αντικείμενο της έρευνας που να είναι στον μέγιστο βαθμό πολυδιάστατη, ανοικτή και δυναμική. Σε μία τέτοια περίπτωση, στις αμοιβαίες σχέσεις και διασυνδέσεις των εννοιών, λαμβάνονται υπόψη, για παράδειγμα, η διαλεκτική συνέχειας και ασυνέχειας, συγχρονίας και διαχρονίας, αρμονίας και σύγκρουσης, συνοχής και αντίφασης, συναίνεσης και επιβολής, ασυνείδητου αυθορμητισμού και συνειδητού σχεδιασμού κ.λπ.

Όσον αφορά στο επίπεδο της εμπειρικής θεωρίας, η διαλεκτική στρατηγική μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη διατύπωση νόμων που να μην περιορίζονται στις εσωτερικές σχέσεις στο πλαίσιο επιμέρους τμημάτων, υποσυστημάτων που αντιμετωπίζονται ξεχωριστά, σε απομόνωση, αλλά που καθορίζουν σχέσεις μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, ότι το ενδιαφέρον εστιάζεται στην αναζήτηση των σχέσεων μεταξύ των ατομικών δράσεων και της κοινωνικής δομής και όχι στην αποσπασματική παρουσίαση της καθεμιάς πλευράς ξεχωριστά. Με παρόμοιο τρόπο θα πρέπει να επιτευχθεί η σύνδεση των νόμων που συνδέουν τη συμπεριφορά με τους θεσμούς, τη μικροδομή με τη μακροδομή, τα ιστορικά συμβάντα με την ιστορική ανάπτυξη, την προσωπικότητα με τον πολιτισμό, τις συνθήκες ύπαρξης με το επίπεδο της συνείδησης (ιδεολογία, γνώση), την οικονομία με την πολιτική κ.λπ. Οι νόμοι αυτοί δημιουργούν γέφυρες, διαμεσολαβητικούς κρίκους μεταξύ των θε-

ωρούμενων μέχρι τώρα αυτόνομων τμημάτων, πλαισιοθετούν καθένα από αυτά στο πλαίσιο των μεταξύ τους σχέσεων και οδηγούν, επομένως, σε μία ποιοτικά νέα μορφή γνώσης, όχι μόνο για το συνολικό πλέγμα αυτών των σχέσεων, αλλά και για καθένα από αυτά τα στοιχεία. Μόνον τότε έχουμε ακριβώς μία ποιοτικά καινούργια γνώση και όχι απλά έναν ποσοτικό εμπλουτισμό της παραδοσιακής, υφιστάμενης γνώσης. Με τον τρόπο αυτό η ανεύρεση των διαμεσολαβητικών κρίκων ανοίγει τον δρόμο για μία νέα, διαλεκτική σύνθεση, που θα μπορούσε να αποτελεί ένα καινούργιο θεωρητικό «παράδειγμα» των κοινωνικών επιστημών.

5. Επίλογος: Προς μία διαλογική προοπτική

Αν, συγκριτικά με άλλους, μπόρεσα να προχωρήσω πιο πέρα, είναι γιατί στεκόμουν σε ώμους γιγάντων.

Sir Isaac Newton

Η προαναφερόμενη στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης αποκτά το πλήρες της νόημα αν την εξετάσουμε υπό την προοπτική της διαλογικής προσέγγισης του Μ. Bakhtin (1981, 1984, 1986, 1997, 2000· βλ., επίσης, Πουρκός, 2008α· Ρουρκός, 2008α). Στη διαλογική αυτή προσέγγιση, η θεωρία και η γνωστική δραστηριότητα των ανθρώπων γενικότερα δεν είναι μία στατική, «έτοιμη» κατάσταση, ούτε ένα τελεσίδικο προϊόν (αποτέλεσμα) της γνωστικής διαδικασίας, αλλά μία δυναμική και ρευστή διαδικασία, μία δυναμική και διαλεκτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια (βλ. Πουρκός, 2008β, 2008δ). Με λίγα λόγια, ο διάλογος συνιστά την ουσία, τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής μιας θεωρίας και ιδιαίτερα αυτής των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Αυτό που συνιστά την κοινωνική ζωή μιας θεωρίας είναι οι συνέχειές της, οι ερμηνείες της, οι μελέτες που γίνονται με βάση αυτές, οι σχολιασμοί και οι κριτικές της κ.λπ. Κατά την άποψή μας, η θεωρία δεν αποτελεί κάποιο μόνωφο, που υπάρχει στα βιβλία ή στις βιβλιοθήκες, αλλά σύνολο διαδικασιών, που αναπτύσσονται στην κοινωνική συνείδηση και στην επιστημονική επικοινωνία. Είναι ο διάλογος που αυτή πραγματικά προκαλεί ή που δυναμικά μπορεί τώρα ή στο μέλλον να αναπτύξει. Ο Bakhtin γράφει σχετικά:

Να ζεις σημαίνει να συμμετέχεις στον διάλογο: να κάνεις ερωτήσεις, να λαμβάνεις απόψεις, να απαντάς, να συμφωνείς κ.λπ. Σε αυτό τον διάλογο ένα πρόσωπο συμμετέχει πλήρως και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του: με τα μάτια, τα χείλη του, τα χέρια, την ψυχή, το πνεύμα του, με ολόκληρο το σώμα και τις πράξεις του. Επενδύει ολόκληρο τον εαυτό του στον λόγο, και αυτός ο λόγος εισέρχεται στο διαλογικό υλικό της ανθρώπινης ζωής, στο παγκόσμιο συμπόσιο (Bakhtin, 2007: 36).
Η λέξη, η ζώσα λέξη, αξεκώριστα συνδεδεμένη με τη διαλογική κοινότητα, από την ίδια

της τη φύση θέλει να ακουστεί και να βρει ανταπόκριση. Εξαιτίας ακριβώς της διαλογικής της φύσης προϋποθέτει μία κορυφαία διαλογική στιγμή (Bakhtin, 2007: 47).

Η ιδέα της διαλογικής φύσης της αλήθειας είναι μία παλαιά, αρχαιοελληνική ιδέα που είναι ξεκάθαρα παρούσα κυρίως στην ποιητική του είδους που ονομάζεται σωκρατικός διάλογος (βλ., επίσης, Πουρκός, 2008γ: 372-373). Ο Μπακτίν γράφει χαρακτηριστικά:

Στη βάση του είδους βρίσκεται η σωκρατική έννοια της διαλογικής φύσης της αλήθειας και της ανθρώπινης σκέψης για την αλήθεια. Τον διαλογικό τρόπο αναζήτησης της αλήθειας τον είχε αντιπαράθεσει στην επίσημη μονοφωνική μέθοδο, που διεκδικούσε την κατοχή της έτοιμης αλήθειας. Αντιπαράτεθηκε, επίσης, στην αφελή αλαζονεία των ανθρώπων που ήταν πεπεισμένοι ότι κάτι γνωρίζουν, ότι κατέχουν κάποιες αδιάσειστες αληθείες. Η αλήθεια δεν γεννιέται ούτε βρίσκεται στον νου ενός προσώπου, γεννιέται μεταξύ των ανθρώπων αναζητώντας συλλογικά την αλήθεια, στη διαδικασία της διαλογικής τους αλληλόδρασης (Bakhtin, 1984: 110).

Για την εφαρμογή της προαναφερόμενης στρατηγικής της δημιουργικής σύνθεσης χρειάζεται απαραίτητα η ανάπτυξη μιας πιο συνεργατικής και διαλογικής προσέγγισης στα ζητήματα της γνώσης και της αλήθειας, η ανάπτυξη μιας στάσης διαλογικής δεκτικότητας προς τις ιδέες των άλλων, μιας ανοικτής στάσης, ώστε να μπορούν να ακούν, να αφουγκράζονται και να επιδιώκουν να κατανοήσουν τις διαφορετικές απόψεις, σκέψεις και φωνές των άλλων, να μπορούν να χαλαρώνουν τις άμυνές τους σε σχέση με τις εναλλακτικές ιδέες χωρίς αυτό να σημαίνει τον περιορισμό της κριτικής αντιπαράθεσης και δημιουργικής σύνθεσης των απόψεων.

Όπως υποστηρίζει ο Sparkes (1991), χρειάζεται να αναπτύξουμε μία πολυφωνική ερευνητική κοινότητα, που να ενθαρρύνει τις διαφορετικές φωνές και την έκφραση των εναλλακτικών προοπτικών καθώς αυτό θα ενισχύσει τον διάλογο και το θεωρητικό ενδιαφέρον των ειδικών για μία πληρέστερη εμβάθυνση και κατανόηση του αντικειμένου τους σε ένα επιστημονικό πεδίο. Έτσι, μόνο μπορεί να δοθεί η δυνατότητα ώστε διαφορετικά «παραδείγματα» (παλιά, σύγχρονα ή καινούργια που αναδύονται) και οι παραδόσεις και θεωρίες που εμπεριέχονται σε αυτά να έρθουν σε διαλογική σχέση, δημιουργώντας το έδαφος για εποικοδομητικές αντιπαράθεσεις και το κίνητρο για νέες δημιουργικές συνθέσεις. Αν σε ένα πλαίσιο επιστημονικών δραστηριοτήτων επικρατεί η μονολογική προσέγγιση, μία μόνο φωνή ή «παράδειγμα» (π.χ., το θετικιστικό «παράδειγμα»), ή επιδιώκεται για κάποιους λόγους (που συνήθως δεν έχουν να κάνουν με την επιστήμη) η επικράτηση της μιας φωνής και όλοι συμφωνούν μεταξύ τους όσον αφορά στις παραδοχές και πρακτικές που ακολουθούν, τότε είναι ορατός ο κίνδυνος τα μέλη αυτής της κοι-

νότια να πάψουν να συζητούν και να κάνουν ουσιαστικό, δημιουργικό διάλογο μεταξύ τους. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Bakhtin:

Με μία μονολογική προσέγγιση (στην ακραία ή καθαρή μορφή της) το άλλο πρόσωπο παραμένει εξ ολοκλήρου και απλώς ένα αντικείμενο της συνειδησης, και όχι μία άλλη συνειδηση. Καμία απάντηση δεν προσδοκάται απ' αυτό που θα μπορούσε να αλλάξει τα πάντα στον κόσμο της συνειδησής μου. Ο μονόλογος είναι τελεσίδικος και κουφός στην απάντηση του άλλου, δεν την λαμβάνει υπόψη του (δεν την προσδοκά) και δεν αναγνωρίζει σ' αυτήν καμία αποφασιστική δύναμη. Ο μονόλογος τα καταφέρνει χωρίς τον άλλο [...] (Bakhtin, 1984: 292-293, οι εμφάσεις δικές του).

Η μονολογική προσέγγιση οδηγεί, συνήθως, σε μία μορφή σιωπηρής και, μερικές φορές, άδηλης επιστημολογικής προοπτικής, όπου όλα θεωρούνται αυτονόητα και δεδομένα. Ενόψει της προοπτικής αυτής κάποια προβλήματα μπορεί να διερευνώνται εξαντλητικά, ενώ άλλα, πολλές φορές πολύ πιο θεμελιώδη και ουσιαστικά ζητήματα, να μη γίνονται καν αντιληπτά. Η επικράτηση της μιας μόνο φωνής, αντιπαιδαγωγική από τη βάση της, μπορεί, επίσης, να οδηγήσει και σε πολλά άλλα προβλήματα που να στέκονται ως εμπόδιο και τροχοπέδη στην καλλιέργεια και ανάπτυξη της γνώσης. Μια τέτοια κατάσταση μπορεί, για παράδειγμα, να οδηγήσει τους ερευνητές να αναπτύξουν ένα σύνολο εξαιρετικών τεχνοκρατικών ερευνητικών δεξιοτήτων, αλλά χωρίς να καταφέρνουν να στοχάζονται τα κομβικά ερευνητικά ζητήματα με καινοτόμους τρόπους. Ακολουθώντας τους σίγουρους πεπατημένους δρόμους γίνονται έτσι αποδοτικοί τεχνοκράτες και τέλει διεκπεραιωτές όσον αφορά στο γραφειοκρατικό και διοικητικό μέρος της επιστήμης τους, χωρίς να μπορούν να πραγματοποιήσουν τις απαραίτητες υπερβάσεις και συνθέσεις, πηγαίνοντας πέρα από τα τρέχοντα δεδομένα του καιρού τους. Για το ζήτημα αυτό ο Coser σχολιάζει:

Το μεγαλύτερο μέρος του τρέχοντος τρόπου της εκπαίδευσής μας καθώς και το σύστημα των αμοιβών για την επιστημονική μας συμμετοχή ενθαρρύνει τους φοιτητές να αποφεύγουν τους κινδύνους του θεωρητικού στοχασμού και να ερευνούν στα σίγουρα ακολουθώντας πεπατημένους δρόμους (Coser, 1984: 298).

Η προσπάθεια βέβαια να αφουγκραστείς και να κατανοήσεις τις διαφορετικές, μη οικείες, εναλλακτικές φωνές των άλλων είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Είναι γενικά δύσκολο να κατανοήσεις τη σκέψη του άλλου, ιδιαίτερα αν η προσέγγισή του είναι πολύ διαφορετική ή αντίθετη με τη δική μας. Δυστυχώς, παρά τους τόσους αιώνες καλλιέργειας της γνώσης (φιλοσοφικά, επιστημονικά) και του πολιτισμού, αυτός που έχει σήμερα ανοικτό μυαλό και εμπλέκεται με αυτό το είδος διαλογικής σκέψης και επικοινωνίας είναι η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που χρειάζεται να καλλιεργήσουμε καθώς διανύουμε ήδη τον

21ο αιώνα είναι η προοπτική του ανοικτού νου και η ενθάρρυνση και ανάπτυξη μιας πλουραλιστικής στάσης (ενεργητικής δεκτικότητας) που να αναγνωρίζει ότι δεν υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος νοηματοδότησης και κατανόησης του κόσμου. Ο E. Eisner (1990) υποστηρίζει ότι οι διαφορετικοί τρόποι να βλέπεις τον κόσμο δίνουν και διαφορετικούς, εναλλακτικούς κόσμους. Ένας από τους βασικούς στόχους της παιδείας είναι να συμβάλει στην ανάπτυξη της ικανότητας των ανθρώπων να συμμετάσχουν στην ποικιλομορφία του κόσμου, χωρίς αυτό να οδηγεί αναγκαστικά στον Πύργο της Βαβέλ. Στην εποχή μας ζούμε σε έναν κόσμο με πολλαπλές φωνές και αυτό που χρειάζεται είναι η καλλιέργεια ανθρώπων, ώστε να μπορούν να κατανοούν και να σέβονται αυτές τις φωνές.

Παρόμοια, ο Bain σχολιάζει:

Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε έναν καινούργιο κόσμο πρέπει να έχουμε καινούργιους τρόπους να βλέπουμε τον κόσμο. Πρέπει να έχουμε καινούργιες οπτικές και καινούργιες φωνές (Bain, 1990: 9).

Ως συνέπεια, η ικανότητα να ακούμε και να κατανοούμε διαφορετικές φωνές σε ένα πνεύμα διανοητικής περιέργειας και σεβασμού είναι σημαντικό αν θέλουμε το ενδιαφέρον για τον θεωρητικό στοχασμό να τρέφεται και να διατηρείται στο πλαίσιο ενός επιστημονικού πεδίου. Αναπτύσσοντας τις ικανότητες αυτές και αποκτώντας επίγνωση των υπαρχόντων θεωρητικών και ερευνητικών «παραδειγμάτων» που προσφέρουν εναλλακτικές προοπτικές σε σχέση με τις δικές μας, ακόμη και αν δεν συμφωνούμε με αυτά, ανοίγουν τους ορίζοντές μας και συμβάλλουν στην ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας και μαθαίνοντας να εκτιμούμε την ασάφεια, το διαφορούμενο και τη διαφορετικότητα, αυτό μας καλλιεργεί ένα είδος ταπεινότητας καθώς επίσης και μία συνειδηση ότι η γνώση είναι από τη βάση της διαλογική (βλ. Πουρκός, 2008γ, 2008δ) και ποτέ τελεσίδικη. Η φράση «εν οίδα ότι ουδέν οίδα» του Σωκράτη αποκτά εδώ το πλήρες νόημά της.

Σε αντιδιαστολή με τα μηδενιστικά και εκλεκτικιστικά ρεύματα της εποχής μας και διακατεχόμενοι από μία αισιοδοξία για το μέλλον των θεωρητικών μας συλλήψεων, υποστηρίζουμε ότι τα συναρπαστικά χρόνια για καινούργιες δημιουργικές διαλεκτικές επιστημονικές συνθέσεις είναι ακόμη μπροστά μας. Όπως γράφει και ο Bakhtin:

[...] τίποτα τελεσίδικο δεν έχει ακόμα καθιερωθεί στον κόσμο, η τελευταία λέξη του κόσμου και για τον κόσμο δεν έχει ακόμα ειπωθεί, ο κόσμος είναι ανοικτός και ελεύθερος, όλα είναι ακόμα στο μέλλον και πάντοτε θα είναι στο μέλλον (Bakhtin, 1984: 166).¹⁹

19. Η εν λόγω ρήση αφορά ιδιαίτερα στις επιστημονικές θεωρίες που είναι γεμάτες από έννοιες, που δεν είναι τίποτα άλλο από σύνθετα, διαλογικά σύμβολα. Σε καθεμία από αυτές τις λέξεις λαμβά-

Βιβλιογραφία

- Abelove, H., Barale, M. A. & Halperin, D. M. (Eds) (1993). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. London: Routledge.
- Alexander, J. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Vol. I: Positivism, Presuppositions and Current Controversies*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bain, L. (1990). Visions and Voices. *Quest*, 42, 2, 2-12.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. M. (1997). Προς μια Μεθοδολογία των Ανθρωπιστικών Επιστημών (μτφρ. Μ. Γνωσίου & Δ. Αγγελάτος). Στο Δ. Αγγελάτος, *Η «Φωνή» της Μνήμης. Δοκίμιο για τα Λογοτεχνικά Είδη* (σσ. 241-265). Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνης.
- Bakhtin, M. (2000). *Ζητήματα της Ποιτικής του Ντοστογιέφσκι* (μτφρ. Α. Ιωαννίδου, επιμ. Β. Χατζηβασιλείου). Αθήνα: Πόλις.
- Bakhtin, M. M. (2007). Προς μια Επανεπεξεργασία του Βιβλίου για τον Ντοστογιέφσκι (μτφρ.-σημειώσεις, Γ. Φαρινού-Μαλαματάρη). *Νέα Εστία*, Έτος 81ο, Τόμος 161ος, Τεύχος 1796, 20-49.
- Barrett, M. (Ed.) (1979). *Women and Writing*. London: Women's Press.
- Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Baym, N. (1978). *Woman's Fiction: A Guide to Novels by and about Women in America, 1820-1870*. USA: Cornell University Press.
- Beauvoir, Simone de (1979). *Το Δεύτερο Φύλο* (μτφρ., Κ. Σιμόπουλος, Επιμ., Τ. Μιχαλακέας). Αθήνα: Γλάρος.
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Boudon, R. (1986). *Theories of Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Brabeck, M. & Brown, L. (with Christian, L., Espin, O., Hare-Mustin, R., Kaplan, A., Kaschak, E., Miller, D., Phillips, E., Ferns, T. & Van Ormer, A.) (1997). Feminist Theory and Psychological Practice. In J. Worell & N. Johnson (Eds), *Shaping the Future of Feminist Psychology: Education, Research, and Practice* (pp.15-35). Washington, D.C.: American Psychological Association.

νει χώρα ένας διάλογος με μία ποικιλία νοημάτων στο πλαίσιο διαφόρων θεωρητικών συστημάτων. Οι λέξεις, π.χ., «δομή», «τάξη», «σύμβολο», «σημείο», «σχήμα», «αποξένωση (αλλοτριώση)» και κλιμάδες άλλες έχουν διαφορετικό νόημα σε διαφορετικά θεωρητικά συστήματα. Καθεμία απ' αυτές έχει διαφορετικές σημασίες και νοήματα ανάλογα με το θεωρητικό και επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται. Από τη στιγμή όμως που επιλέγουμε κάποια απ' αυτές τις σημασίες ή νοήματα, από τη στιγμή που αποδεχόμαστε κάποιες απ' αυτές, γινόμαστε αμέσως μέτοχοι του διαλόγου που υπάρχει κρυμμένος πίσω από τα διάφορα επιστημονικά συστήματα και τις διάφορες κοσμοθεωρίες ή κοσμοειδωλα.

- Bronowski, J. (1972). *The Origins of Knowledge and Imagination*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Bruun, H. H. (1972). *Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology*. Copenhagen: Munksgaard.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
- Butler, J. (March 1992). Feminism in Any Other Name. *Differences*, 6(2-3), 30.
- Butler, J. (1997). *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Butler, J. (2008). *Σώματα με Σημασία: Οριοθετήσεις του Φύλου στο Λόγο* (μτφρ. Π. Μαρκέτου, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια, Α. Αθανασίου). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Butler, J. (2009). *Αναταραχή Φύλου: Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας* (μτφρ. Γ. Θ. Καράμπελας, επιμ. Β. Καντσά). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. & Scott, J. (Eds) (1992). *Feminists Theorize the Political*. New York, London: Routledge.
- Chalmers, A. (1982). *What Is this Thing Called Science?* Milton Keynes: Open University Press.
- Chalmers, A. (1990). *Science and Its Fabrication*. Milton Keynes: Open University Press.
- Cherryholmes, C. H. (1992). Notes on Pragmatism and Scientific Realism. *Educational Researcher*, 14, 13-17.
- Chodorow, N. (1989). *Feminism and Psychoanalytic Theory*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Cornell, D. (1998). *At the Heart of Freedom: Feminism, Sex, and Equality*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Comte, A. (1974). *The Positive Philosophy*. New York: AMS Press.
- Coser, L. (1984). Two Methods in Search of Substance. In M. Blumer (Ed.), *Sociological Research Methods: An Introduction* (pp. 294-307). London: Macmillan.
- Cott, N. (1987). *The Grounding of Modern Feminism*. Yale University Press.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- De Lauretis, T. (1991). Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities. In *Differences*, 3(2), iii-xviii.
- Derrida, J. (1990). *Περί Γραμματολογίας* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης). Αθήνα: Γνώση.
- Derrida, J. (1997). *Η Φωνή και το Φαινόμενο* (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης). Αθήνα: Ολκός.
- Derrida, J. (2003). *Η Γραφή και η Διαφορά* (μτφρ., Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Derrida, J. (2004). *Η Λευκή Μυθολογία. Η Μεταφορά μέσα στο Φιλοσοφικό Κείμενο* (μτφρ.-σημειώσεις Γ. Φαράκλας, πρόλογος Α. Θεοδωρακάκου, επίμετρο Π. Μπασάκος). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

- Derrida, J. (2006). *Θέσεις* (μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Devault, M. L. (1999). *Liberating Method: Feminism and Social Research*. Philadelphia: Temple University Press.
- Dilthey, W. (1989). *Introduction to the Human Sciences*. In R. A. Makkreel & F. Rodi (Eds), *Dilthey, W. (1985-2002) Selected Works*, Vol. 1. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durkheim, E. (2000). *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου* (επιμ. & μτφρ. Α. Μ. Μουσούρου). Αθήνα: Gutenberg.
- Dyer, R. (1990). *Now You See It: Studies on Lesbian and Gay Film*. New York: Routledge.
- Echols, A. (1989). *Daring to Be Bad: Radical Feminism in America, 1967-1975*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eisner, E. (1990). The Meaning of Alternative Paradigms for Practice. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 88-102). London: Sage.
- Eldridge, J. E. T. (1972). *Max Weber: The Interpretation of Social Reality*. London: Nelson.
- Ellman, M. (1968). *Thinking about Women*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- Faludi, S. (1992). *Backlash: The Undeclared War Against Women*. London: Vintage.
- Flax, J. (1990). *Thinking in Fragments: Psychoanalytic, Feminism, and Postmodernism in Contemporary West*. Los Angeles: University of California Press.
- Flax, J. (1992). The End of Innocence. In J. Butler & J. W. Scott (Eds), *Feminists Theorise the Political* (pp. 445-464). London: Routledge.
- Florence, P. & Foster, N. (2001). *Differential Aesthetics: Art Practices, Philosophy and Feminist Understandings*. Aldershot, Hants, England: Ashgate.
- Fonow, M. M. & Cook, J. A. (Eds) (1991). *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Experience*. Bloomington: Indiana University Press.
- Freedman, E. B. (2003). *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women*. Ballantine Books.
- Fuller, M. (1997/1845). *Women in the Nineteenth Century*. New York: W. W. Norton & Company.
- Fuss, D. (1989). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge.
- Fuss, D. (Ed.) (1991). *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*. London: Routledge.
- Gamson, J. (2000). Sexualities, Queer Theory and Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research* (2nd ed.) (pp. 347-365). London: Sage.
- Geertz, C. (1993/1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (Ed.) (1974). *Positivism and Sociology*. London: Heinemann.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
- Giddens, A. (1996). Ο Θετικισμός και οι Επικριτές του. Στο Μ. Πετμεζίδου (Επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία I* (σφ. 161-234). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (1979). *The Madwoman in the Attic*. New Haven: Yale University.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (1988). *No Man's Land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century* (V. 1). New Haven: Yale University Press.

- Gilbert, S. & Gubar, S. (1989). *No Man's Land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century* (Vol. 2). New Haven: Yale University Press.
- Gilbert, S. & Gubar, S. (Eds) (1996). *The Norton Anthology of Literature by Women*. New York: Norton.
- Gilligan, C. (1977). In a Different Voice: Women's Conceptions of Self and Morality. *Harvard Educational Review* 47 (4): 481-517, http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/custom/portlets/recordDetails/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=EJ174986&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=EJ174986 retrieved 2008-06-08 (1977).
- Gilligan, C. (1993). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Gillis, S., Howie, G. & Munford, R. (2007). *Third Wave Feminism: A Critical Exploration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Griselda, P. (2007). *Encounters in the Virtual Feminist Museum: Time, Space and the Archive*. Routledge.
- Guba, E. (1990). The Alternative Paradigm Dialog. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 17-27). London: Sage.
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. S. (1988). Do Inquiry Paradigms Imply Inquiry Methodologies? In D. M. Fetterman (Ed.), *Qualitative Approaches to Evaluation in Education* (pp. 89-115). New York: Praeger.
- Hanson, N. R. (1958). *Patterns of Discovery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. New York: Cornell University.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Hartsock, N. C. M. (1983). The Feminist Standpoint: Developing the Group for a Specifically Feminist Historical Materialism. In S. Harding & M. B. Hintikka (Eds), *Discovering Reality* (pp. 283-310). Dordrecht, Holland: D. Reidel.
- Henry, A. (2004). *Not My Mother's Sister: Generational Conflict and Third-wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hill, C. P. (2000). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- Holloway, W. (1989). *Subjectivity and Method in Psychology: Gender, Meaning and Science*. Newbury Park, Sage.
- Hughes, J. A. (1980). *The Philosophy of Social Research*. London: Longman.
- Humm, M. (1990). *The Dictionary of Feminist Theory*. Columbus: Ohio State University Press.
- Humm, M. (1992). *Modern Feminisms: Political, Literary, Cultural*. New York: Columbia University Press.
- Jacob, E. (1988). Clarifying Qualitative Research: A Focus on Traditions. *Educational Researcher*, 17, 1, 16-24.
- Jagose, A. (1996). *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.

- Jay, K. & Glasgow, J. (Eds) (1990). *Lesbian Texts and Contexts: Radical Revisions*. New York: New York University Press.
- Kirk, J. & Miller, M. L. (1986). *Reliability and Validity in Qualitative Research, Qualitative Research Methods Series Vol. 1*. Newbury Park, CA: Sage.
- Krolokke, Ch. & Sorensen, A. S. (2005). Three Waves of Feminism: From Suffragettes to Grrls. *Gender Communication Theories and Analyses: From Silence to Performance*. Sage.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Kuhn, T. (2004). *Η Δομή των Επιστημονικών Επανάστασεων* (μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος & Β. Κάλφας, εισαγωγή & επιμ. Β. Κάλφας). Αθήνα: Σύγχρονα θέματα.
- Κυπραίος, Μ. (x.x.). Εισαγωγή. Στο Μ. Weber, *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (σσ. 15-58). Αθήνα: Παπαζήση.
- Κυπραίος, Μ. (1983). *Max Weber. Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας (Εισαγωγικό Δοκίμιο)*. Αθήνα: Κένταυρος.
- Ladson-Billings, G. & Donnor, J. (2005). The Moral Activist Role in Critical Race Theory Scholarship. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 279-201). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Larson, C. J. (1973). *Major Themes in Sociological Theory*. New York: David McKay Co. Inc.
- Lazarsfeld, P. F. & Rosenberg, M. (Eds) (1955). *The Language of Social Research*. New York: The Free Press.
- LeCompte, M. D. & Schensul, J. J. (1999). *Designing and Conducting Ethnographic Research (Ethnographer's Toolkit, Vol. 1)*. Walnut Creek, CA: Alta Mira.
- Leslie, H. & Drake, J. (1997). *Third Wave Agenda: Being Feminist, Doing Feminism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lincoln, Y. S. (2010). What a Long, Strange Trip It's Been...": Twenty-Five Years of Qualitative and New Paradigm Research. *Qualitative Inquiry*, 16(1), 3-9.
- Lincoln, Y. (1989). Qualitative Research: A Response to Atkinson, Delamont and Hammerley. *Review of Educational Research*, 59, 2, 237-239.
- Locke, L. (1989). Qualitative Research as a Form of Scientific Inquiry in Sport and Physical Education. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 60, 1, 1-20.
- Luck, L., Jackson, D. & Usher, K. (2006). Case Study: A Bridge across the Paradigms. *Nursing Inquiry*, 13, 103-109.
- Lyotard, J-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Lyotard, J. F. (1992). Answering the Question: What is Postmodernism? In C. Jencks (Ed.), *The Post-Modern Reader*. Academy Editions.
- Merton, R. K. (1973). Social Conflicts over Styles of Sociological Work. In R. K. Merton (Eds), *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigation* (pp. 48-69). Chicago: University of Chicago Press.
- Messer-Davidow, E. (2002). *Disciplining Feminism: From Social Activism to Academic Discourse*. Durham N.C.: Duke University Press.

- Mies, M. (1983). Towards a Methodology for Feminist Research. In G. Bowles & R. D. Klein (Eds), *Theories of Women's Studies* (pp. 117-140). London: Routledge and Kegan Paul.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1993). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mill, J. S. (1869). *The Subjection of Women*. London: Longmans.
- Millett, K. (1969). *Sexual Politics*. New York: Ballantine Books.
- Moers, E. (1976). *Literary Women*. New York: Anchor.
- Murphy, J. P. (with Rorty, R.) (1990). *Pragmatism: From Peirce to Davidson*. Boulder, CO: Westview Press.
- Nagel, T. (1986). *The View from Nowhere*. New York: Oxford University Press.
- Narayan, U. (1997). *Dislocating Cultures: Identities, Traditions, and Third-World Feminism*. New York: Routledge.
- Olesen, V. (1994). Feminism and Models of Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 158-174). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Olesen, V. (2005). Early Millennial Feminist Qualitative Research: Challenges and Contours. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed., pp. 235-278). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Pels, D. (1997). Strange Standpoints, or: How to Define the Situation for Situated Knowledge. *Telos*, 108, 65-91.
- Phillips, D. (1990). Post-positivistic Science: Myths and Realities. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 31-45). London: Sage.
- Phillips, D. C. & Burbules, N. C. (2000). *Postpositivism and Educational Research*. Lanham & Boulder: Rowman & Littlefield Publishers.
- Plummer, K. (2005). Critical Humanism and Queer Theory: Living with the Tensions. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (pp. 357-373) (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Popper, K. R. (1957). *The Poverty of Historicism*. London: Routledge
- Popper, K. R. (1963). *Conjectures and Refutations*. London & New York: Routledge.
- Popper, K. R. (1970). Normal Science and Its Dangers. In I. Lakatos & A. Musgrave (Eds), *Criticism and the Growth of Knowledge* (pp. 51-58). New York: Cambridge University Press.
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* (revised edition). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Popper, K. R. (1983/1956). *Realism and the Aim of Science*. London and New York: Routledge.
- Popper, K. R. (1992). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge.
- Popkewitz, T. (1984). *Paradigm and Ideology in Educational Research: The Social Functions of the Intellectual*. Lewes: Falmer Press.

- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2007). *Λογοτεχνία-Διαλογικότητα-Ψυχολογία: Κριτικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ατραπός.
- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2008α). Αναζητώντας το Νόημα του Κειμένου: Μια Εισαγωγή στις Σύγχρονες Προσεγγίσεις της Λογοτεχνικής Κριτικής. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α'* (σσ. 189-250). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (Επιμ.) (2008β). *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α'*. Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2008γ). Η Γνώση ως Διαλογική Διαδικασία. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α'* (σσ. 171-186). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2008δ). Η Διδασκαλία και η Μάθηση ως Διαλογική Διαδικασία. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπακτίν: Εφαρμογές στην Ψυχολογία, την Εκπαίδευση, την Τέχνη και τον Πολιτισμό, Τόμος Α'* (σσ. 383-418). Ρέθυμνο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2010). Επιστημολογικά-Μεθοδολογικά «Παραδείγματα» στη Θεωρία και Έρευνα της Σύγχρονης Ψυχολογίας: Βασικές Παραδοχές και η Κριτική τους. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 79-155). Αθήνα: Τόπος.
- Pourkos, M. (Ed.) (2008a). *Perspectives and Limits of Dialogism in Mikhail Bakhtin: Applications in Psychology, Art, Education and Culture, Volume 2*. Rethymnon: Department of Preschool Education of the University of Crete.
- Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010). Εισαγωγή - Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Θεωρητική και Ιστορική Οριοθέτηση του Πεδίου. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 21-75). Αθήνα: Τόπος.
- Price, J. & Shildrick, M. (1999). *Feminist Theory and the Body: A Reader*. New York: Routledge.
- Ramazanoglu, C. (1992). On Feminist Methodology: Male Reason Versus Female Empowerment. *Sociology*, 26(2), 207-212.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Rescher, N. (2001) *Philosophical Reasoning: A Study in the Methodology of Philosophizing*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Roberts, H. (1981). *Doing Feminist Research*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rorty, R. (1983). *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rorty, R. (1990). Pragmatism as Anti-representationalism. In J. P. Murphy (Ed.), *Pragmatism: From Pierce to Davidson* (pp. 1-6). Boulder, CO: Westview Press.

- Rossmann, G. B. & Wilson, B. L. (1985). Numbers and Words: Combining Quantitative and Qualitative Methods in a Single Large-scale Evaluation Study. *Evaluation Review*, 9(5), 627-643.
- Salkind, N. J. (1990). *Θεωρίες της Ανθρώπινης Ανάπτυξης* (μτφρ. Δ. Μαρκουλής). Αθήνα: Πατάκη.
- Sedgwick, E. K. (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosexual Desire*. New York: Columbia University Press.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the Closet*. Los Angeles: University of California Press.
- Showalter, E. (1977). *Literature of Their Own*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Showalter, E. (1985). *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature, and Theory*. New York: Pantheon.
- Sidman, M. (1960). *Tactics of Scientific Research*. New York: Basic Books.
- Smith, M. (1987). Publishing Qualitative Data. *American Educational Research Journal*, 24, 2, 173-183.
- Smith, J. (1990). Alternative Research Paradigms and the Problem of Criteria. In E. Guba (Ed.), *The Paradigm Dialog* (pp. 167-187). London: Sage.
- Smith, J. & Heshusius, L. (1986). Closing Down the Conversation: The End of the Quantitative-Qualitative Debate among Educational Researchers. *Educational Researcher*, 15, 1, 4-12.
- Spacks, P. M. (1975). *The Female Imagination*. New York: Knopf.
- Sparkes, A. (1989). Paradigmatic Confusions and the Evasion of Critical Issues in Naturalistic Research. *Journal of Teaching in Physical Education*, 8, 2, 131-151.
- Sparkes, A. (1991). Toward Understanding, Dialogue, and Polyvocality in the Research Community: Extending the Boundaries of the Paradigms Debate. *Journal of Teaching in Physical Education*, 10, 103-133.
- Sparkes, A. C. (1992). The Paradigms Debate: An Extended Review and a Celebration of Difference. In A. C. Sparkes (Ed.), *Research in Physical Education and Sport: Exploring Alternative Visions* (pp. 9-61). London: Falmer.
- Stanley, L. & Wise, S. (1983). Back into the Personal or: Our Attempt to Construct Feminist Research. In G. Bowles & R. D. Klein (Eds), *Theories of Women's Studies* (pp. 20-60). London: Routledge & Kegan Paul.
- Stanley, L. & Wise, S. (1990). Method, Methodology and Epistemology in Feminist Research Processes. In L. Stanley (Ed.), *Feminist Praxis* (pp. 20-60). London: Routledge.
- Summers, C. J. (Ed.) (1995). *The Gay and Lesbian Literary Heritage: A Reader's Companion to the Writers and Their Works, from Antiquity to the Present*. New York: H. Holt.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (Eds) (2003). *Handbook of Mixed Methods in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Thompson, L. (1992). Feminist Methodology for Family Studies. *Journal of Marriage and the Family*, 54(1), 3-18.
- Tierney, W. G. (1997). *Academic Outlaws: Queer Theory and Cultural Studies in the Academy*. London: Sage.

- Turner, W. (2000). *A Genealogy of Queer Theory*. Philadelphia: Temple University Press.
- Φίλιας, Β. (1976). *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1993). *Ο Max Weber και η Κατασκευή Εννοιών στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κένταυρος.
- Walker, A. (1983). *In Search of Our Mothers' Gardens: Womanist Prose*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Walker, R. (1992). *Becoming the Third Wave*. *Ms* (January/February), 39-41.
- Watson, K. (2005). *Queer Theory. Group Analysis*, 38(1), 67-81.
- Weber, M. (1949a). *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949b/1904). "Objectivity" in *Social Science and Social Policy*. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949c/1906). *Critical Studies in the Logic of the Cultural Sciences: A Critique of Eduard Meyer's Methodological Views*. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1949d/1917). *The Meaning of "Ethical Neutrality" in Sociology and Economics*. In *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press.
- Weber, M. (1981/1913). *Essay on Some Categories of Interpretive Sociology*. *Sociological Quarterly*, 22, 145-180.
- Weber, M. (x.x.). *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (μτφρ. Μ. Κυπραίος). Αθήνα: Παπαζήση.
- Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Woman* (edited by Carol Poston, second edition). New York: WW Norton & Co., 1988.
- Woods, G. (1998). *A History of Gay Literature: The Male Tradition*. New Haven and London: Yale University Press.
- Woolf, V. (1929). *A Room of One's Own*. Oxford: Oxford University Press.
- Woolgar, S. (2003). *Επιστήμη: Η Ιδέα καθ' Αυτήν* (μτφρ. Δ. Παπαγιαννάκος). Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research: Design and Method (3rd ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Zajko, V. & Leonard, M. (2006). *Laughing with Medusa: Classical Myth and Feminist Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Zammito, J. H. (2004). *A Nice Derangement of Epistemes. Post-positivism in the study of Science from Quine to Latour*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Η διαμάχη μεταξύ ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Διευρύνοντας τις προοπτικές στη μεθοδολογία και τον ερευνητικό σχεδιασμό

Μάριος Α. Πουρκός*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή διατυπώνονται προβληματισμοί σχετικά με τη φύση των ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εξετάζοντας τον χαρακτήρα των δεδομένων που η καθεμία από τις εν λόγω προσεγγίσεις παράγει, δημιουργεί ή κατασκευάζει. Επιχειρείται να δοθούν κάποιες απαντήσεις στα παρακάτω ερωτήματα: Ποια είναι η φύση της διαμάχης μεταξύ των ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων; Πώς θα πρέπει τελικά να προσεγγίσουμε τη διαμάχη αυτή: ως μία συμμετρική πολωμένη κατάσταση, μία διχοτομία με αντιθετικές θέσεις, όπου η μία πλευρά κατέχει την αλήθεια και η άλλη όχι, ή μία πιο σύνθετη κατάσταση; Μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η μία είναι επιστημονικά πιο σωστή, ανώτερη ή γνωστικά πιο γόνιμη από την άλλη; Οι ποιοτικές προσεγγίσεις προσφέρουν ένα διαφορετικό σύνολο εργαλείων στη μεθοδολογική εργαλειοθήκη των κοινωνικών επιστημών ή απλώς συμπληρώνουν τις αδυναμίες των ποσοτικών προσεγγίσεων; Απαντώντας σ' αυτά τα ερωτήματα εξετάζουμε μερικά από τα κρίσιμα επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τόσο στην ποιοτική όσο και στην ποσοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες. Μερικά από αυτά λειτουργούν στο «παραδειγματικό» επίπεδο, όπως εκείνα που αφορούν στη φύση της πραγματικότητας που μελετούμε και στο πώς αποκτούμε γνώση γι' αυτήν, την αντικειμενικότητα, την αιτιότητα, καθώς και τον ρόλο των χρονικών και βασισμένων στο πλαίσιο παραγόντων. Άλλα ζητήματα που εξετάζουμε λειτουργούν στο εμπειρικό επίπεδο και αφορούν σε ζητήματα σχετικά με τη συλλογή και ανάλυση ή ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων. Παρουσιάζουμε, επίσης, τους μύθους που υπάρχουν σχετικά με τον προσδιορισμό ποιοτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων. Στην εργασία αναφερόμαστε στα ποσοτικά και ποιοτικά ερευνητικά δεδομένα ως δύο είδη ή μορφές αναπαράστασης των κοινωνικών φαινομένων. Υποστηρίζουμε ότι και οι δύο αυτές μορφές αναπαράστασης και οι σχετιζόμενες με αυτές μέθοδοι παραγωγής τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με γενικότερα φιλοσοφικά-θεωρητικά (οντολογικά, επιστημολογικά και αξιολογικά) και μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Καμία από τις δύο προσεγγίσεις δεν λειτουργεί στο κενό ή ουδέτερα (σποδευμένες από την ιδεολογία) και ανεξάρτητα από τις θεωρητικές παραδοχές των ερευνητών.

Λέξεις-κλειδιά: Ανθρωπιστικό «παράδειγμα», Ερευνητικά δεδομένα, Ερευνητικά «παράδειγματα», Ποιοτική μέθοδος έρευνας, Ποσοτική μέθοδος έρευνας, Φυσιοκρατικό «παράδειγμα»

* Μάριος Α. Πουρκός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Ερευνών και της Μονάδας Βιωματικής, Ευρετικής και Διαλογικής/Επικοινωνιακής Ψυχοπαιδαγωγικής. Διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-53961 (οικία), 77666 (γραφείο), 6936550791 (κινητό). Ηλεκτρονικά διεύθυνση: pourkos@psy.soc.uoc.gr

1. Εισαγωγή

Αν σας διηγήθηκα τόσες λεπτομέρειες για τον αστεροειδή Β612 κι αν σας εμπιστεύτηκα τον αριθμό του, γι' αυτό φταίνε οι μεγάλοι. Στους μεγάλους αρέσουν τα νούμερα. Όταν τους μιλάτε για έναν καινούργιο φιλο, δε ρωτάνε ποτέ τα ουσιώδη. Δε λένε ποτέ: «Πώς είναι η φωνή του; Ποια είναι τα αγαπημένα του παιχνίδια; Κάνει συλλογή από πεταλούδες;» Σε ρωτάνε: «Πόσων χρονών είναι; Πόσα αδέρφια έχει; Πόσα κιλά ζυγίζει; Πόσα κερδίζει ο πατέρας του;» Τότε μόνο νιώθουν πως τον γνωρίζουν. Αν πείτε στους μεγάλους: «Είδα ένα ωραίο σπίτι με κόκκινα τούβλα, με γεράνια στα παράθυρα και περιστέρια στη στέγη...», δεν μπορούν να το φανταστούν. Πρέπει να τους πεις: «Είδα ένα σπίτι αξίας εκατό χιλιάδων φράγκων». Τότε αναφωνούν: «Τι όμορφο!»

Antoine de Saint-Exupère (*Ο Μικρός Πρίγκιπας*, Εκδόσεις Πατάκη, 2010: 23)

Για την παραγωγή των ερευνητικών δεδομένων, συνήθως, ακολουθούμε δύο βασικούς τρόπους (μεθόδους): την ποσοτική μέθοδο και την ποιοτική μέθοδο. Η πρώτη μέθοδος σχετίζεται με τη μέτρηση και ποσοτικοποίηση των κοινωνικών φαινομένων, με τον μετασχηματισμό συγκεκριμένων επιλεγμένων ποιοτήτων τους σε αριθμητικά μεγέθη. Η δεύτερη μέθοδος σχετίζεται με την καταγραφή συγκεκριμένων επιλεγμένων ποιοτήτων ή χαρακτηριστικών (πτυχών) των κοινωνικών φαινομένων σε κάποια μορφή δομημένης απεικόνισης ή περιγραφής. Τα ποιοτικά δεδομένα έχουν μία συγκεκριμένη δομή με τη μορφή λεκτικών περιγραφών (π.χ., απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, αφηγηματικές περιγραφές των συμβάντων που λαμβάνουν χώρα) ή μη λεκτικών απεικονίσεων (συμβολικές, μεταφορικές και ιχνογραφικές απεικονίσεις, βιντεογραφημένο υλικό κ.ά.) και αναπαριστούν τις αλήθειες των υπό διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων.

Η μέθοδος και η μεθοδολογία που χρησιμοποιούνται σε μία επιστήμη (φυσική ή κοινωνική ή ανθρωπιστική επιστήμη) δεν είναι, όπως συνήθως προσεγγίζονται στο πνεύμα του θετικισμού και της εργαλειακής λογικής (βλ. την κριτική των Adorno & Horkheimer, 1987), ένα σύνολο ουδέτερων (αποδεδειγμένων από την ιδεολογία) τεχνικών, εργαλείων και τρόπων συλλογής και διαχείρισης (ανάλυσης) των ερευνητικών δεδομένων. Είναι μέρος μιας πιο σύνθετης σκέψης και αυτό συμβαίνει γιατί κάθε μέθοδος που χρησιμοποιούμε στην έρευνα (είτε αυτή είναι ποσοτικού είτε ποιοτικού τύπου) λειτουργεί στο πλαίσιο συγκεκριμένων ευρύτερων οντολογικών, επιστημολογικών και αξιολογικών παραδοχών. Οι παραδοχές αυτές περικλείουν και προσδιορίζουν τόσο τις τεχνικές κατασκευής των μεθόδων όσο και τις διαδικασίες χρήσης τους στις επιμέρους ερευνητικές φάσεις ή στάδια από τα οποία προκύπτουν και τα ερευνητικά λεγόμενα δεδομένα. Έτσι, αναπτύσσεται ο προβληματισμός σχετικά με τον χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας και τους τρόπους αναπαράστασής της.

Κατά τα τελευταία χρόνια όλο και πιο συχνά γίνεται συζήτηση σχετικά με τα ζητήματα αυτά και ιδιαίτερα για τη φύση και τις διαφορές των ποσοτικών και ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Το περιεχόμενο της διαμάχης αυτής και η ρη-

τορική που συνήθως αναπτύσσεται σχετίζεται με το ιστορικό και κοινωνικο-πολιτισμικό τους πλαίσιο. Πολύ εύκολα μπορεί κανείς να παρατηρήσει, για παράδειγμα, το πόσο διαφορετικές μεθοδολογικές-ερευνητικές τάσεις τείνουν να κυριαρχούν στις αγγλοσαξονικές χώρες, όπου το κυρίαρχο «παράδειγμα» επιστημονικής ορθολογικότητας είναι το ποσοτικό ερευνητικό «παράδειγμα», σε αντίθεση με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (π.χ., Ρωσία), τις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης και τη Νότια Αμερική, όπου παρατηρείται μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας και ανάλυσης ερευνητικών δεδομένων. Έτσι, στις συζητήσεις για τη διαμάχη αυτή, οι ένθερμοι υποστηρικτές των ποσοτικών προσεγγίσεων τείνουν να περιγράφουν τις ποιοτικές προσεγγίσεις ως μη αυστηρές, μη επιστημονικές, ενώ αντίθετα τις δικές τους τις χαρακτηρίζουν ως αυστηρές, επιστημονικές. Αντιθέτως, οι υποστηρικτές των ποιοτικών προσεγγίσεων θεωρούν ότι για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων δεν μας βοηθούν σε τίποτα οι θετικιστικές μέθοδοι και γενικότερα το πνεύμα που συνήθως εφαρμόζεται στις φυσικές επιστήμες, καθότι είναι αιτιοκρατικό, μηχανιστικό και στατικό. Γι' αυτό η ποιοτική έρευνα που βασίζεται στη συστηματική συλλογή ή καταγραφή και, στη συνέχεια, αναστοχαστική επεξεργασία ή ερμηνεία μη-αριθμητικών, ποιοτικών δεδομένων θεωρείται καταλληλότερη για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων και της συμπεριφοράς του ανθρώπου. Κατά τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, ένα μέρος των ερευνητών, θέλοντας να γεφυρώσουν το σχίσμα μεταξύ του ποσοτικού και του ποιοτικού «παραδείγματος», αξιοποιώντας τις θετικές πλευρές του καθενός, τείνουν να ακολουθούν το τρίτο ερευνητικό «παράδειγμα» των μεικτών μεθόδων έρευνας στο πνεύμα ενός μεθοδολογικού πλουραλισμού (βλ. Onwuegbuzie & Leech, 2005).

Πολλοί ερευνητές τείνουν να βλέπουν τις ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις ως ασυμφιλίωτα αντίπαλα στρατόπεδα, ως αμοιβαία αποκλειόμενες μεταξύ τους μεθοδολογικές προσεγγίσεις, αγνοώντας σημαντικά ζητήματα που αφορούν στις διαδικασίες κατασκευής της γνώσης στη μια και στην άλλη περίπτωση και σε στοιχεία που σχετίζονται με την ενότητα της γνώσης. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε ότι και οι δύο προσεγγίσεις λειτουργούν στο πλαίσιο μιας ενιαίας διαδικασίας παραγωγής δεδομένων (ποσοτικών ή ποιοτικών), όπου μάλιστα η ποιοτική μέθοδος έχει την πρωτοκαθεδρία, καθότι η ποσοτική προσέγγιση είναι παράγωγη της ποιοτικής προσέγγισης.

2. Μύθοι του φυσιοκρατικού «παραδείγματος»

και η εναλλακτική προοπτική του ανθρωπιστικού «παραδείγματος»

Κάθε έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες (είτε αυτή είναι ποσοτικού είτε ποιοτικού τύπου), όπως έχουμε παρουσιάσει στο κεφάλαιο 2 του παρόντος βιβλίου, συνδέεται άρρηκτα με συγκεκριμένες παραδοχές που αφορούν στη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας (οντολογία), τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να γνωρίσουμε την πραγματικότητα αυτήν (γνωσιολογία ή επιστημολογία) ή τον τρόπο (ή μέθο-

δο) με τον οποίο μπορούμε να την ερευνήσουμε (μεθοδολογία), καθώς και τις αξίες (κυρίως ηθικές αλλά και αισθητικές), που συνδέονται με τις ερευνητικές και γενικότερα γνωστικές μας διαδικασίες στην προσέγγιση της πραγματικότητας αυτής, αλλά και τη γλώσσα και τις μεταφορές που χρησιμοποιούμε για την περιγραφή της. Με λίγα λόγια, η μεθοδολογία και οι ερευνητικές διαδικασίες που ακολουθούμε στην προσέγγιση της πραγματικότητας δεν μπορούν ποτέ να είναι ανεξάρτητες από την οντολογία, την επιστημολογία και την αξιολογία (την ηθική). Αυτό σημαίνει ότι η επιλογή μιας ερευνητικής προσέγγισης ή μεθοδολογίας (ποσοτική ή ποιοτική) εμπεριέχει πάντοτε κάποιες βαθύτερες παραδοχές για τη φύση της επιστημονικής γνώσης και της κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως γράφει ο Ψυχοπαίδης:

Όλες οι σύγχρονες επιστημολογικές κατευθύνσεις δέχονται ότι η επιστημονική παρατήρηση και αποτύπωση του πραγματικού συγκροτείται μέσω της θεωρίας και επηρεάζεται από αυτήν (Ψυχοπαίδης, 1996: 545).

Φυσικά, η άποψη αυτή αντιτίθεται στις κυρίαρχες παραδοχές των παραδοσιακών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών, οι οποίες στηρίζονται στον θετικισμό και τις μεθόδους των φυσικών επιστημών (φυσιοκρατικό «παράδειγμα»). Στις προσεγγίσεις αυτές θεωρείται ότι η επιστημονική μέθοδος είναι καθολικά εφαρμόσιμη και ανεξάρτητη από τη θεωρία. Όσον αφορά, επίσης, στη φύση της πραγματικότητας, θεωρείται ότι: (α) Υπάρχει μία ενιαία και σταθερή πραγματικότητα (υλικός κόσμος), που είναι ανεξάρτητη από τον παρατηρητή και τα υποκείμενα της έρευνας. (β) Ο κόσμος αυτός μπορεί να γίνει γνωστός μέσω της κατάλληλης εμπειρικής έρευνας και της ορθολογικής ανάλυσης των δεδομένων. (γ) Η γνώση που μπορεί να αποκτηθεί είναι ανεξάρτητη από τον παρατηρητή και (δ) Βασικό μέσο για την απόκτηση της τυπικής και ουδέτερης αυτής γνώσης είναι η «αντικειμενική» μέτρηση (ποσοτικοποίηση) των φαινομένων (operationalization), που θα πρέπει να βασιστεί στη χρήση της λογικής ανάλυσης, της στατιστικής (περιγραφικής και επαγωγικής) και γενικότερα των μαθηματικών μοντέλων και της λογικο-μαθηματικής τυποποίησης.

Όσον αφορά στο τελευταίο αυτό σημείο, η ποσοτικοποίηση και λογικο-μαθηματική τυποποίηση θεωρείται ότι έχει τη δύναμη να «συλλαμβάνει» την ουσία των φαινομένων, γιατί, σε τελευταία ανάλυση, η ίδια η φύση της πραγματικότητας θεωρείται ότι είναι από τη βάση της λογικο-μαθηματική. Η θέση αυτή, βέβαια, θεωρείται προβληματική από τους υποστηρικτές των ποιοτικών προσεγγίσεων, καθώς με έναν αυθαίρετο a priori τρόπο τείνει να επιβάλλει στην ερευνητική διαδικασία και στα υπό μελέτη φαινόμενα ένα συγκεκριμένο τύπο νοήματος, αδυνατώντας να τα προσεγγίσει στην πολυπλοκότητα και δυναμικότητά τους, λόγω των στενών παραδοχών που υιοθετούν όσον αφορά στις διαδικασίες συλλογής και ανάλυσης ή επεξεργασίας των ερευνητικών δεδομένων και τις σχέσεις μεταξύ τους (π.χ., η παραδοχή για την ενιαία, μονοδιάστατη και γραμμική τους φύση). Έτσι, μεταξύ άλλων, τείνει, επίσης, να

αποκρύπτεται η αυθαίρετη, η αξιολογικά και ιδεολογικά διαποτισμένη φύση της διαδικασίας της μέτρησης ή ποσοτικοποίησης των κοινωνικών φαινομένων.

Η διαμάχη μεταξύ των ποιοτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων δεν ανάγεται σε τελευταία ανάλυση στο ζήτημα της χρήσης αριθμητικών-στατιστικών ή ποιοτικών δεδομένων. Η διαμάχη σχετίζεται με ένα σύνολο πιο ουσιαστικών ζητημάτων που αφορούν στο επιστημολογικό-θεωρητικό «παράδειγμα» που υιοθετούμε. Αυτό εύκολα διαπιστώνεται, επίσης, από τις κριτικές και τα επιχειρήματα που προβάλλονται από τους υποστηρικτές των ποιοτικών προσεγγίσεων (ανθρωπιστικό «παράδειγμα») ενάντια στη στενή προοπτική του θετικιστικού «παραδείγματος» (φυσιοκρατικό «παράδειγμα»). Οι κριτικές αυτές θίγουν διάφορα ζητήματα στη βάση ποικίλων ευρύτερων προοπτικών, όπως είναι η προοπτική της πλαισιοθετημένης γνώσης, η ερμηνευτική προοπτική, η διαλογική προοπτική, η αφηγηματική προοπτική, η οικο-συστημική προοπτική, η προοπτική του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού και κονστρουξιονισμού, η φεμινιστική προοπτική κ.ά. (βλ. ενδεικτικά Denzin & Lincoln, 1994, 2005· Kidder, 1981· Lincoln & Guba, 1985· Maturana & Varela, 1992· Smith, Harré & Langenhove, 1995· VanMaanen, 1979· VanMaanen, Dabbs & Faulkner, 1982). Μερικές από τις θέσεις, που είναι κοινές σ' αυτές τις εναλλακτικές προοπτικές (ανθρωπιστικό «παράδειγμα»), είναι οι ακόλουθες:

1. **Ο μύθος του αντικειμενικού παρατηρητή.** Στο πλαίσιο του θετικιστικού «παραδείγματος», ο ερευνητής θεωρείται ότι μπορεί να λειτουργήσει ως αντικειμενικός παρατηρητής της πραγματικότητας, ως ο συγκεκριμένος τύπος ανθρώπου, που είναι «λογικός», «αμερόληπτος», «ουδέτερος» και «ηθικός» και που, αποστασιοποιημένος από τα φαινόμενα που μελετά, είναι ικανός να αποφύγει να επηρεάσει την έρευνα και τις διαδικασίες συλλογής, ανάλυσης και ερμηνείας των ερευνητικών δεδομένων. Ως επιστήμονας μάλιστα, που μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά, θεωρείται ότι έχει την προνομιακή επιστημολογική θέση να λειτουργεί διαφορετικά (ανώτερα, καλύτερα) απ' ό,τι ο καθημερινός απλός άνθρωπος που επηρεάζεται από τις προκαταλήψεις, τις προσδοκίες, τα στερεότυπα, τις τάσεις απόδοσης χαρακτηριστικών, τις αντιληπτικές διαστρεβλώσεις, τη λήθη, τις τάσεις συμμόρφωσης και γενικότερα από κάθε «ανθρωπολογική» συμπεριφορά. Οι περιγραφές, όμως, που κάνει ένας ερευνητής για τα φαινόμενα του (κοινωνικού) κόσμου δεν είναι ποτέ απλές αναφορές (ανα-παραστάσεις) απρόσωπων «γεγονότων» και ούτε μπορούν να κρατήσουν την «ουδετερότητα», την αποστασιοποίηση και την «ιδεολογία της αναπαράστασης» που επιδιώκουν οι θετικιστές (βλ. Faulconer & Williams, 1985· Woolgar, 2003). Αντίθετα, είναι συζευγμένες με τους διάφορους τύπους πλαισίου (κοινωνικο-ιστορικού, πολιτισμικού, διαπροσωπικού, ερευνητικού κ.ά.) σε σημείο μάλιστα που ακόμη και τα στατικά σχετικά χαρακτηριστικά ενός ερευνητή (π.χ., το φύλο ή η κοινωνική του θέση) έχει αποδειχθεί ότι μπορούν συστηματικά να επηρεάσουν τα ερευνητικά αποτελέσματα σε μία έρευνα (βλ., π.χ., Unger, 1981). Τα γεγονότα

δεν «μιλούν» ποτέ από μόνα τους ανεξάρτητα από τα υποκείμενα. Γενικότερα, δεν υπάρχει μεθοδολογία ανεξάρτητη από την οντολογία, την επιστημολογία, την αξιολογία και τη ρητορική.

2. **Ο μύθος της αξιακά ουδέτερης και ανιδιοτελούς γνώσης.** Η γνώση δεν είναι ποτέ αξιακά ουδέτερη, ανιδιοτελής ή «αθώα» (Flax, 1992), καθότι είναι πάντοτε εξαρτώμενη από την προοπτική του γνωρίζοντος υποκειμένου (προοπτικισμός) (Harding, 1991· Pels, 1997). Κάθε παρατήρηση του κόσμου μας είναι διαποτισμένη από τις προϋπάρχουσες παραδοχές μας και, σε σημαντικό βαθμό, καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο θα επιλέξουμε να τον εξετάσουμε. Με άλλα λόγια, η διαφωτιστική φιλοδοξία να κατακτήσουμε «ένα είδος απόλυτης οπτικής γωνίας» (Bourdieu, 2001: 38), μία «θέα από το πουθενά» (Nagel, 1986), απαλλαγμένη από κοινωνικές προϋποθέσεις, έμφυλες ανισότητες, ταξικές συσχετίσεις ή χωρο-χρονικούς προσδιορισμούς, είναι μύθος. Η γνώση θεωρείται ότι κατασκευάζεται κοινωνικά, που σημαίνει ότι οι αναπαραστάσεις μας για τον κόσμο συνδέονται με ηθικά, πολιτικά και πολιτισμικά ενδιαφέροντα. Όπως χαρακτηριστικά γράφουν οι Maturana και Varela: «Οτιδήποτε λέγεται, λέγεται από κάποιον. Κάθε σκέψη γεννά έναν κόσμο και σαν τέτοια είναι μία ανθρώπινη δράση που πραγματοποιείται από συγκεκριμένο άτομο σε συγκεκριμένο τόπο» (Maturana & Varela, 1992: 56).
3. **Ο μύθος της πληρότητας της γνώσης.** Ως άμεση συνέπεια της προηγούμενης θέσης, η παρατήρηση και η περιγραφή του κόσμου μας είναι αναπόφευκτα επιλεκτικές. Η αντίληψη και η κατανόηση του κοινωνικού κόσμου είναι ιστορικά, οικολογικά και κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσιοθετημένη. Μερικοί, μάλιστα, αναγνωρίζουν τον πεπερασμένο χαρακτήρα της ανθρώπινης γνώσης (βλ., π.χ., Maturana, 1988· Maturana & Varela, 1992) και την αναπόδραστη «πολλαπλότητα των δυνατών θεωρητικών πλαισίων, μεθόδων και αξιολογικών συμπερασμάτων που περιβάλλει κάθε ερευνητικό πρόταγμα» (Outhwaite, 1999: 10). Αυτό για το οποίο υπάρχει σημαντική διαφωνία είναι ο βαθμός στον οποίο η κατανόσή μας μπορεί να προσεγγίσει την «αντικειμενική» γνώση, ή την «αλήθεια» για τον κοινωνικό κόσμο. Ανάμεσα στη θέση του «απλοϊκού (αφελούς) ρεαλισμού» (naive realism) και του ακραίου σχετικισμού (extreme relativism), βρίσκουμε θέσεις, όπως αυτή του κριτικού ή σχεσιακού ρεαλισμού, όπως, επίσης, και τις διάφορες εκδοχές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (Parker, 1998). Οι θέσεις αυτές θεωρήθηκαν αναγκαίες από τη στιγμή που τέθηκαν «σοβαρά προβλήματα αδυναμίας μεταβάσεων από τη μία θεωρία στην άλλη (έλλειψη κοινής μετα-θεωρίας δεδομένου ότι κάθε θεωρία απορροφά τη μετα-θεωρία "της")», αλλά και προβλήματα συγκρότησης ενιαίου αντικειμένου καθώς αυτό διασπάται στις επιμέρους θεωρητικοποιήσεις» (Ψυχοπαίδης, 1996: 545).
4. **Ο μύθος της αναγωγιστικής και γραμμικής αιτιότητας.** Σε μεγάλο βαθμό, η κυρίαρχη αντίληψη για την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες στηρίζεται σε

μία πολύ στενή αντίληψη της έννοιας της αιτιότητας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το περιεχόμενο της έννοιας της αιτιότητας είναι κάτι σύνθετο, καθότι διακρίνει τέσσερις τύπους αιτιότητας: την ύλη ή υλική αιτιότητα (material cause), τη μορφή ή την τυπική αιτιότητα (formal cause), την ενέργεια ή την ποιητική αιτιότητα (efficient cause) και, τέλος, τον σκοπό ή την τελική αιτιότητα (final cause) (White, 1990)¹. Ο κλασικός θετικισμός έχει εστιαστεί, όμως, σχεδόν εντελώς στην ποιητική αιτιότητα. Επιπλέον, η μορφή της ποιητικής αιτιότητας που η θετικιστική έρευνα τείνει να τονίζει, είναι μία από τη βάση της αφαιρετικής, αναγωγιστικής, κατευθυντικής, γραμμικής και μηχανιστικής μορφή αιτιότητας. Ο τύπος αυτός αιτιώδους σχέσης περιλαμβάνει πολύ λίγες μεταβλητές σε μικροεπίπεδο, με το Α να προκαλεί το Β, που με τη σειρά του προκαλεί το Γ, κ.λπ. σε μία μηχανιστική αλυσιδωτή σειρά αντιδράσεων. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές των εναλλακτικών προσεγγίσεων όχι μόνο χρειαζόμαστε μία πολυπαραγοντική, αμφίδρομη και συστημική αντίληψη της ποιητικής αιτιότητας, αλλά πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη και τις άλλες μορφές αιτιότητας που διέκρινε ο Αριστοτέλης. Υποστηρίζουν ότι οι αιτιώδεις σχέσεις στα ανθρώπινα συστήματα λειτουργούν σε πολλαπλά (μικρο- και μακρο-) επίπεδα, ασκώντας σύνθετες αμφίδρομες επιδράσεις. Μερικοί ερευνητές υποστηρίζουν, επίσης, ότι οι προσπάθειες να διατυπωθούν νόμοι στο πλαίσιο κλειστών συστημάτων, όπως είναι τα πειραματικά εργαστήρια, οδηγούν αναγκαστικά στη διατύπωση νόμων που υπεραπλουστεύουν την πραγματικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Manicas & Secord, 1983)². Μία ολιστική ή συστημική αντίληψη των αιτιωδών

1. Στην περίπτωση ενός αγάλματος, για παράδειγμα, σε αντιστοιχία με τους τέσσερις τύπους αιτιότητας του Αριστοτέλη, έχουμε: πρώτα την ύλη (την υλική αιτιότητα), το ακατέργαστο υλικό (το μάρμαρο, το μέταλλο κ.ά.) από το οποίο κατασκευάστηκε, τη μορφή (την τυπική αιτιότητα) που έλαβε για να γίνει το συγκεκριμένο άγαλμα, την ενέργεια (την ποιητική αιτιότητα) που κατέβαλε ο καλλιτέχνης, ώστε το ακατέργαστο υλικό να προσλάβει τη μορφή του αγάλματος, και, τέλος, τον σκοπό (την τελική αιτιότητα), την πρόθεση του καλλιτέχνη να κατασκευάσει το συγκεκριμένο άγαλμα. Η πιο σημαντική μορφή αιτιότητας, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι η τελική αιτιότητα, γιατί από αυτήν εξαρτάται το τελικό αποτέλεσμα του έργου ενός καλλιτέχνη, από την πρόθεσή του για το τι επιδιώκει τελικά να δημιουργήσει.
2. Οι ποσοτικές μέθοδοι, που κυριαρχούν στο θετικιστικό «παράδειγμα», εδράζονται σχεδόν καθολικά σ' αυτή τη στενή ερμηνεία της ποιητικής αιτιότητας. Στην ψυχολογική έρευνα, ευρύτατα δεδομένο είναι το πείραμα, όπου απομονώνεται ένας μικρός αριθμός μεταβλητών (ανεξάρτητων και εξαρτημένων) σε ένα κλειστό σύστημα (το εργαστήριο), με στόχο τη διερεύνηση των επιδράσεών τους. Για την ανάλυση και ερμηνεία των πειραματικών δεδομένων, βασίζομαστε σχεδόν αποκλειστικά στη λογική του ελέγχου σημαντικότητας της μηδενικής υπόθεσης και στην επαγωγική στατιστική. Μπορούμε να ελέγξουμε τις υποθέσεις μας με την επαγωγική στατιστική αν: (α) οι υποθέσεις είναι διατυπωμένες με τη μορφή των κατευθυνόμενων σχέσεων μεταξύ των αξιόπιστων, έγκυρων μετρήσεων ενός μικρού αριθμού μονοδιάστατων μεταβλητών, (β) ο πειραματιστής χειρίζεται την αιτιώδη μεταβλητή, και (γ) όλες οι άλλες μεταβλητές διατηρούνται (1) σταθερές, (2)

σχέσεων θα διεύρυνε την κατανόσή μας για την ανθρώπινη συμπεριφορά, επειδή οι αιτιώδεις διαδικασίες είναι επίσης συχνά αμφίδρομες (το Α επηρεάζει το Β και το Β επηρεάζει επίσης το Α). Επιπλέον, τα ανθρώπινα συστήματα, σε ατομικά και συλλογικά επίπεδα, παρουσιάζουν πρότυπα συμπεριφοράς και ανάπτυξης που μπορούν να κατανοηθούν με πιο σαφή τρόπο με όρους της ιδέας της «τυπικής» αιτίας. Υπάρχουν, επίσης, κάποιες καταστάσεις, όπου εφαρμόζονται οι ιδέες του Αριστοτέλη για την υλική αιτιότητα (βλ. Arrow, McGrath & Berdahl, 2000· Brand, 1979· Lincoln & Guba, 1985).

5. **Ο μύθος της παθητικότητας των υποκειμένων της έρευνας.** Όσον αφορά στις άλλες μορφές αιτιότητας, οι κριτικοί του θετικισμού υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από προθετικότητα (αποβλεπτικότητα), που αναπόφευκτα αλλάζει τον χαρακτήρα των αιτιώδων σχέσεων. Οι άνθρωποι, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε διάφορα συλλογικά επίπεδα (ομάδες, οργανώσεις, κοινότητες), θέτουν στόχους – πολύ συχνά για μεγάλο χρονικό διάστημα, συχνά κάνοντας χρήση εκλειπτυσμένων και σύνθετων στρατηγικών – που λογαριάζονται ως ένα είδος «τελικής» αιτιότητας ή τελεολογίας. Το γεγονός αυτό οδηγεί τους ερευνητές των ποιοτικών προσεγγίσεων να υποστηρίζουν ότι η επιθυμητή από τους θετικιστές «αποστασιοποίηση» (αντικειμενικότητα) του ερευνητή από το πλαίσιο και την υποκειμενική, βιωματική πραγματικότητα των υποκειμένων της έρευνας είναι ένα μειονέκτημα. Γι' αυτό, ως αναπόσπαστο μέρος της ερευνητικής τους διαδικασίας, προκειμένου να έχουν μία πληρέστερη κατανόηση των φαινομένων που μελετούν, θεωρούν και τις σκέψεις, προβληματισμούς, στοχασμούς και αναστοχασμούς των υποκειμένων.
6. **Ο μύθος των αποπλαισιωμένων φαινομένων.** Όταν ο ερευνητής λειτουργεί στο πνεύμα της ποσοτικά προσανατολισμένης έρευνας, με βάση τη λογική του εργαστηριακού πειράματος και τη χρήση των εργαλείων της ποσοτικής ανάλυσης, τότε αναγκαστικά έρχεται αντιμέτωπος και με μία σειρά επιπρόσθετων περιορισμών όσον αφορά στο είδος των ερευνητικών ερωτημάτων που διατυπώνει και των ζητημάτων που πραγματικά μπορεί να διερευνήσει. Η μεγάλη προτίμηση των ερευνητών (και ιδιαίτερα των ψυχολόγων) να εστιάζουν στην ποιοτική αιτιότητα και να μελετούν την ανθρώπινη συμπεριφορά, αποσπώντας την από το φυσικό της πλαίσιο με την αντικατάστασή του (προσομοίωση) με έναν ελάχιστο αριθμό ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών, καθιστά αν όχι αδύνατη σίγουρα πολύ δύσκολη τη μελέτη των φαινομένων στο δυναμικό τους οικολογικό, κοι-

ελέγχονται στατιστικά, ή (3) αν κατανέμονται εξίσου στις διάφορες συνθήκες με έναν τυχαίο (συμπτωματικό) τρόπο. Το βασικό πρόβλημα του πειραματικού «παραδείγματος», που συχνά συζητείται στις εναλλακτικές προσεγγίσεις, είναι το ζήτημα της οικολογικής του εγκυρότητας, το γεγονός ότι το τι «γνωρίζουμε» το γνωρίζουμε μόνο στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών και εργαλείων και ότι η γνώση είναι έγκυρη μόνο στον βαθμό που ασπαζόμαστε τις συγκεκριμένες παραδοχές.

νωτικο-ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Τα σύνθετα χαρακτηριστικά του πλαισίου εκτός από αυτά που διακρίθηκαν με τη μορφή ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών σαν να μην υπάρχουν ή θεωρούνται ότι λειτουργούν ως παρασιτικές μεταβλητές που το καλύτερο θα ήταν να απαλλαγούμε από αυτές ή να τις ελέγξουμε μέσω του πειραματικού και στατιστικού ελέγχου. Οι πρακτικές αυτές είναι τόσο βαθιά ριζωμένες στο ποσοτικό «παραδείγμα», που θεωρούνται δεδομένες (σαν να λειτουργούν ως αδιαμφισβήτητα αξιώματα) και όταν κάποιος θέσει βαθύτερους προβληματισμούς για το ζήτημα αυτό συνήθως αντιμετωπίζει την άρνηση και την απόρριψη. Γι' αυτό ακριβώς, οι περισσότεροι εναλλακτικοί ερευνητές στρέφονται στις ποιοτικές προσεγγίσεις, γιατί έτσι θεωρούν ότι καταφέρνουν να αναδείξουν τον συνολικό χαρακτήρα του πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα το φαινόμενο που τους ενδιαφέρει. Μ' αυτό τον τρόπο οι ερευνητές έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν ή να διακρίνουν τις σύνθετες πλούσιες επιρροές του πλαισίου του υπό διερεύνηση φαινομένου, που είναι σημαντικές όχι μόνο για τον προσδιορισμό της ποιοτικής αιτιότητας, αλλά επίσης και για τον προσδιορισμό και άλλων σημαντικών τύπων αιτιότητας (π.χ., τυπικής, τελικής και υλικής). Οι περισσότερες ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις που συνήθως εφαρμόζονται (π.χ., βιογραφικές αφηγήσεις, ομάδες εστίασης, ανάλυση περιπτώσεων κ.ά.) τείνουν να λαμβάνουν υπόψη τις επιρροές του πλαισίου. Μερικοί ερευνητές υποστηρίζουν τη συμπληρωματική χρήση τέτοιων προσεγγίσεων, γιατί θεωρούν ότι καμία μεθοδολογική προσέγγιση από μόνη της δεν μπορεί να καλύψει την πολυπλοκότητα του φαινομένου, τις σύνθετες σχέσεις του με το πλαίσιο του πραγματικού κόσμου (Jaeger & Rosnow, 1988· McGuire, 1973). Η δέσμευση χρήσης πολυτροπικών δεδομένων δίνει, επίσης, την ευκαιρία στον ερευνητή να σκεφτεί ή να διακρίνει τις σύνθετες αμοιβαίες σχέσεις που συνιστούν ένα φαινόμενο στις διάφορες διαστάσεις ή επίπεδά του, μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο να το εξετάσει στατικά και μονοδιάστατα. Μειώνεται, επίσης, ο κίνδυνος απλοποίησης όσον αφορά στη θεωρητική του εννοιολόγηση και κατανόηση.

7. **Ο μύθος των άχρονων και στατικών φαινομένων.** Ένας πολύ ιδιαίτερος τύπος πλαισίου που διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη συμπεριφορά είναι το χρονικό πλαίσιο, που στις θετικιστικά προσανατολισμένες έρευνες των κοινωνικών επιστημών τείνει να αγνοείται ή να μην μπορεί να ληφθεί υπόψη. Στη λογική των θετικιστικά προσανατολισμένων ερευνών, η ανθρώπινη συμπεριφορά εκτός του ότι χάνει την «κανονική» οικολογική, κοινωνικο-ιστορική και πολιτισμική της πλαίσιοθετηση (που σημαίνει ότι το νόημά της στο τεχνητό πλαίσιο του εργαστηρίου αναγκαστικά αλλάζει) (βλ., για παράδειγμα, McGuire, 1989· Πουρκός, 1997), πολύ δύσκολα μπορεί, επίσης, να θέσει κανείς ερωτήματα που αφορούν στις διαδικασίες ανάπτυξής της μέσα στον χρόνο. Οι θετικιστικά προσανατολισμένοι ερευνητές, και κυρίως στο πεδίο της Ψυχολογίας, τείνουν να αγνοούν παντελώς το χρονικό αυτό πλαίσιο με διάφορους τρόπους (Kelly

& McGrath, 1988). Κατ' αρχήν, σε αντιστοιχία με τη λογική του θετικισμού: (α) το αποτέλεσμα δεν θα πρέπει να προηγείται της αιτίας, (β) όλες οι (αιτιώδεις) διαδικασίες χρειάζονται χρόνο για να ξεδιπλωθούν ή να αναπτυχθούν (αν και, βέβαια, διάφορες διαδικασίες μπορεί να χρειάζονται διαφορετικούς χρόνους), και (γ) δεν μπορεί να υπάρχει δράση σε χρονική απόσταση (δηλαδή, η αιτιώδης διαδικασία πρέπει χρονικά να συνδέεται με την εμφάνιση του αποτελέσματος, είτε άμεσα είτε με τη διαμεσολάβηση επιμέρους υποδιαδικασιών ή υποαποτελεσμάτων). Αν και συνήθως το ενδιαφέρον των ερευνητών εστιάζεται στη σωστή υλοποίηση της πρώτης παραδοχής, η δεύτερη και τρίτη αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό. Στην πραγματικότητα, αν και στις κοινωνικές επιστήμες γίνεται αναφορά στα λειτουργικά πρότυπα των σχέσεων αιτίας-αποτελέσματος (αν και αυτό γίνεται σε κάποιο βαθμό και με ανακριβή τρόπο), που αναπτύσσονται στον χρόνο, απουσιάζει ένα συγκεκριμένο, επαρκές θεωρητικό πλαίσιο που να εννοιοποιεί τις χρονικές αυτές σχέσεις. Επιπλέον, οι περισσότερες έρευνες που σχετίζονται με τη μέτρηση σχέσεων αιτίου-αποτελέσματος (ποιοτικά αίτια) έχουν γίνει σε σχετικά μικρές περιόδους χρόνου. Υπάρχει, βέβαια, κυρίως στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία, ένας αριθμός σχετικά εκλεπτυσμένων προσεγγίσεων για τη μελέτη των δεδομένων που σχετίζονται με μετρήσεις μέσα στον χρόνο [π.χ. δεδομένα χρονικών σειρών (time-series data), ανάλυση αναπτυξιακών καμπυλών (growth-curve analysis), βλ. McGrath & Altermatt, 2000 για μία συζήτηση ενός αριθμού αυτών σε σχέση με τη μελέτη των ανθρώπινων ομάδων]. Δυστυχώς, η χρήση τέτοιων μεθόδων και η συλλογή ανάλογων δεδομένων μέσα στον χρόνο είναι ακόμη σπάνιες σε πολλά πεδία των κοινωνικών επιστημών. Το θετικιστικό «παράδειγμα» αγνοεί, επίσης, τα χρονικά ζητήματα σε μία έρευνα και με άλλους τρόπους. Όταν οι μεταβλητές μετρώνται περισσότερο από μία φορά, είναι κοινή πρακτική να ελαχιστοποιείται η απόκλιση (variation) μέσα στον χρόνο, προσθέτοντας και υπολογίζοντας τον μέσο όρο όσον αφορά στις διαδοχικές μετρήσεις της μεταβλητής. Η πρόθεση και ο υπολογισμός του μέσου όρου γίνεται για να είναι πιο αξιόπιστη (δηλαδή πιο αμετάβλητη στον χρόνο) η μέτρηση. Λειτουργώντας έτσι, είναι σαν να προϋποθέτεις ότι το υπό διερεύνηση φαινόμενο είναι πράγματι σταθερό στον χρόνο και ότι όλες οι αποκλίσεις σε μία δεδομένη μέτρηση στον χρόνο θεωρούνται απλά ως λάθος. Οι κριτικοί του θετικισμού υποστηρίζουν ότι πολλές, αν όχι όλες οι ιπυκές της ανθρώπινης συμπεριφοράς και, κατά συνέπεια, όλες οι «μεταβλητές» μας, αλλάζουν στον χρόνο.

3. Πέρα από το δίπολο των ποιοτικών και των ποσοτικών προσεγγίσεων:

Η ενότητα της γνώσης στο πλαίσιο της μεθοδολογίας

Πέρα από τα προαναφερόμενα ζητήματα, ένα από τα θεμελιώδη ερωτήματα που εγείρονται σχετικά με τη διαμάχη των ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων αφορά στη φύση των ερευνητικών δεδομένων που η καθεμιά από αυτές παράγει

και στη συνέχεια επεξεργάζεται. Για να κατανοήσουμε το όλο ζήτημα χρειάζεται να εξετάσουμε από τη βάση του το πώς παράγονται τα δεδομένα αυτά σε μία έρευνα, είτε ποσοτικού είτε ποιοτικού τύπου.

3.1. Βασικά στάδια της ερευνητικής διαδικασίας

Κατ' αρχήν, η χρήση εμπειρικών δεδομένων στην κοινωνική έρευνα αρχίζει πάντα με την καταγραφή κάποιων παρατηρήσεων που αφορούν στην ανθρώπινη συμπεριφορά (λεκτική ή μη λεκτική) και στις συνθήκες που αυτή λαμβάνει χώρα. Οι συνθήκες και οι ρητές ή άρηπτες παραδοχές πάνω στις οποίες στηρίζονται οι καταγραφές αυτές, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχουν ποιοτικό χαρακτήρα και πολλές φορές μάλιστα γίνονται στη βάση ενός βιωματικού υποβάθρου των υποκειμένων. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε εν συντομία τα τρία βασικά στάδια της ερευνητικής διαδικασίας.

Στο πρώτο στάδιο, μετασχηματίζουμε τις καταγραφές των παρατηρήσεών μας για τη συμπεριφορά σε ερευνητικά δεδομένα. Αυτό γίνεται με τη συστηματική μετάφραση όλων των παρατηρήσεων σε μορφές που είναι κατά κάποια έννοια παράλληλη ή μία με την άλλη, έτσι ώστε τα δεδομένα να μπορούν να ομαδοποιηθούν ή να συγκριθούν. Στις ποσοτικές προσεγγίσεις ονομάζεται *στάδιο της μέτρησης*³, όπου γίνεται χρήση κάποιου επιπέδου μέτρησης⁴, ενώ στις ποιοτικές προσεγγίσεις *στάδιο της κατασκευής των δεδομένων*.

3. Μέτρηση σημαίνει την απονομή ψηφίων ή αριθμών στα αντικείμενα ή στα υπό παρατήρηση φαινόμενα, σύμφωνα με ορισμένους λογικά αποδεκτούς κανόνες. Μ' άλλα λόγια, είναι η διαδικασία κατά την οποία οι μεταβλητές γίνονται μετρήσιμα, ποσοτικά ή αριθμητικά μεγέθη.

4. Το επίπεδο μέτρησης (level of measurement) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται ένας αριθμός σε μία μεταβλητή, στο πόσο περίπλοκοι είναι οι κανόνες που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση των μεταβλητών (παρατηρήσεων). Το είδος των κανόνων που χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό των αριθμών που αντιστοιχούν στις παρατηρήσεις καθορίζει το είδος των μαθηματικών χειρισμών που λογικά επιτρέπεται να κάνουμε μ' αυτούς τους αριθμούς που μας παρέχει η μέτρηση και, κατά συνέπεια, και το είδος της στατιστικής ανάλυσης την οποία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε. Διακρίνουμε τέσσερα επίπεδα μέτρησης στα οποία αντιστοιχούν ισάριθμοι τύποι κλιμάκων μέτρησης (scale of measurement): (1) την *κατηγορική ή ονομαστική κλίμακα* (nominal scale), που σχετίζεται με την ταξινόμηση ενός αντικείμενου, μιας κατάστασης, ενός ατόμου ή ενός χαρακτηριστικού σε ξεχωριστές ομάδες (κατηγορίες), οι οποίες δεν έχουν καμία σχέση μεγέθους μεταξύ τους, με βάση μία ιδιότητα (η κλίμακα). Αυτή χαρακτηρίζεται από τη σχέση ισότητας-ανισότητας ή ομοιότητας-διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα σε κατηγορίες, ενώ ο αριθμός των στατιστικών μεθόδων και τεχνικών επεξεργασίας των πληροφοριών που επιτρέπει είναι περιορισμένος: (α) υπολογισμός της συχνότητας και των ποσοστών, (β) υπολογισμός της δεσπόζουσας τιμής, (γ) υπολογισμός ορισμένων συντελεστών συσχέτισης, όπως είναι οι biserial, triserial και τετραγωνικού, και (δ) υπολογισμός της σημαντικότητας του χ^2 . (2) την *τακτική ή ιεραρχική ή διαταγμένη κλίμακα* (ordinal scale), όπου αντικείμενα, καταστάσεις, χαρακτηριστικά ή ιδιότητες εντάσσονται σε κατηγορίες με κριτήριο τη σειρά μεγέθους που παρουσιάζουν ως προς κάποια συγκεκριμένη διάστασή τους (η κλίμακα αυτή χαρακτηρίζεται από τη σχέση ανιούσας ή κατιούσας τά-

Συχνά στην κοινωνική έρευνα ένας τέτοιος μετασχηματισμός σε ποσοτική μορφή γίνεται στην αρχή της καταγραφής – όταν ζητάμε από τα υποκείμενα να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο ή να κατατάξουν ιεραρχικά ένα σύνολο εναλλακτικών προτάσεων σε σχέση με το υπό διερεύνηση φαινόμενο. Η διαδικασία της ποσοτικοποίησης των δεδομένων συνεχίζει σε μία επόμενη φάση, όταν ο ερευνητής υπολογίζει προσθετικά το σύνολο των «σωστών απαντήσεων» (τα ναι και τα όχι σε ένα ερωτηματολόγιο με κλειστές ερωτήσεις ή τους αριθμούς αν έχει χρησιμοποιηθεί κάποια διαβαθμισμένη κλίμακα), τις οποίες μεταχειρίζεται ως ένα αριθμητικό σκορ. Στην περίπτωση της ποιοτικής έρευνας, οι καταγραφές της συμπεριφοράς έχουν ποιοτικό χαρακτήρα (π.χ., οι απομαγνητοφωνημένες απαντήσεις από μία συνέντευξη, οι οποίες μπορεί να ομαδοποιηθούν με κάποια κριτήρια, δημιουργώντας ένα σύνολο περιγραφικών κατηγοριών που καλύπτουν το ερευνητικό υλικό) και στη βάση αυτών γίνεται η προσπάθεια περιγραφής, ανάλυσης, ερμηνείας και κατανόησης του φαινομένου⁵.

Στο δεύτερο και τρίτο στάδιο, συχνά ομαδοποιούμε τις πολλαπλές παρατηρήσεις και εφαρμόζουμε εργαλεία για την ανάλυση και σύγκριση αυτών των ομαδοποιημένων περιπτώσεων (στις ποσοτικές προσεγγίσεις έχουμε για παράδειγμα το εργαλείο της ANOVA ή τα μοντέλα δομικών εξισώσεων). Η ομαδοποίηση μπορεί

ξης των αντικειμένων – σχέση «μεγαλύτερη από», «ίση» ή «μικρότερη από» σε μία ιεράρχηση βαθμίδων – ενώ, πέρα από τους υπολογισμούς που γίνονται με τις ονομαστικές κλίμακες, επιτρέπεται η χρήση και πολλών άλλων στατιστικών παραμέτρων και τεχνικών επεξεργασίας των πληροφοριών: (α) υπολογισμός της διαμέσου, (β) υπολογισμός των μορίων, τεταρτημορίων, δεκατημορίων, εκατοστημορίων, και (γ) υπολογισμός των συντελεστών συσχέτισης, όπως το ρ και το w του Spearman Kendall· (3) την κλίμακα *ίσων διαστημάτων* (interval scale), όπου στην αλληλοδιάταξη των αντικειμένων η απόσταση μεταξύ δύο διαδοχικών βαθμίδων της κλίμακας είναι παντού η ίδια: $B-A=\Delta-\Gamma$ (η απόσταση μεταξύ των αντικειμένων Α και Β είναι ίση με εκείνη που υπάρχει μεταξύ των Γ και Δ), που σημαίνει ότι στο εσωτερικό της κλίμακας είναι δυνατές η πρόσθεση και η αφαίρεση, γεγονός που την κάνει να υπερέχει των δύο προηγούμενων τύπων, καθότι, πέρα από τους υπολογισμούς τους οποίους επιτρέπουν οι δύο προηγούμενοι τύποι κλιμάκων, η μεσοδιαστημική επιτρέπει επιπλέον τον υπολογισμό: (α) του αριθμητικού μέσου όρου, της σταθερής απόκλισης και της διασποράς, και (β) τον συντελεστή συσχέτισης r των Bravais-Pearson· και (4) την *αναλογική κλίμακα ή κλίμακα λόγων ή σχέσεων* (ratio scale), που συνιστά τον τελειότερο τύπο κλίμακας, γιατί έχει όλες τις ιδιότητες των προηγούμενων κλιμάκων και επιπλέον την ιδιότητα της ύπαρξης του απόλυτου μηδενός, επιτρέποντας έτσι την εκτέλεση και των τεσσάρων αριθμητικών πράξεων (η μαθηματική αρχή όπου στηρίζεται η κατασκευή της κλίμακας αυτής είναι ότι η σχέση μεταξύ δύο αντικειμένων Α και Β είναι ίση με τη σχέση που υπάρχει μεταξύ των άλλων Γ και Δ). Τον τύπο αυτό μέτρησης τον συναντούμε στη Φυσική, καθότι τα μέτρα βάρους, απόστασης, επιφάνειας, χρονικών διαστημάτων κ.λπ. αντιστοιχούν στις αναλογικές κλίμακες (π.χ., βάρος, ύψος, ταχύτητα κ.λπ.). Είναι σπάνιο να έχουμε μεταβλητές που επιδέχονται αναλογική μέτρηση στις κοινωνικές επιστήμες. Οι περισσότερες μεταβλητές, στην καλύτερη περίπτωση, μετρώνται σε κλίμακες ίσων διαστημάτων.

5. Οι κατηγορίες αυτές πρέπει να είναι διακριτές, λογικές και αμοιβαία αποκλειόμενες, δηλαδή κάθε υποκείμενο της έρευνας πρέπει να εμπίπτει μόνο σε μία από τις κατηγορίες και να υπάρχουν τόσες κατηγορίες, ώστε να καλύπτονται όλες οι περιπτώσεις υποκειμένων.

να γίνει με ποσοτική μορφή, όπως όταν ένας ερευνητής υπολογίζει τον μέσο όρο του χρόνου που τα άτομα σε μία ομάδα είχαν μεταξύ τους βλεμματική επαφή. Η ομαδοποίηση αυτή μπορεί να γίνει με ποιοτικό τρόπο, όπως όταν ένας ερευνητής συγκρίνει μεταξύ τους τις περιγραφές (αφηγήσεις) που κάνουν για τον εαυτό τους τα άτομα που έχουν διαγνωσθεί ως καταθλιπτικοί.

Σε καθένα από αυτά τα τρία στάδια, όταν μεταφράζονται τα δεδομένα σε ποιοτική ή ποσοτική μορφή, ο ερευνητής υιοθετεί έναν αριθμό παραδοχών και περιορισμών κατά την εξέταση των εμπειρικών δεδομένων. Για παράδειγμα, όταν μετασχηματίζουμε την παρατηρούμενη ανθρώπινη συμπεριφορά σε ποσοτικά δεδομένα, βασίζομαστε σε ισχυρές αιτιοκρατικές παραδοχές σχετικά με τη φύση των μεταβλητών που μελετούμε – σχετικά με τη μονοδιάστατη φύση τους, στο γεγονός ότι μπορεί να αναπαρασταθούν με τη χρήση κάποιας κλίμακας (ισοδιαστημικής ή αναλογικής). Έχουμε παρόμοιες παραδοχές, αν και συνήθως όχι τόσο ισχυρές και περιοριστικές, όταν την παρατηρούμενη ανθρώπινη συμπεριφορά την μετασχηματίζουμε σε ποιοτικά δεδομένα. Για παράδειγμα, όταν κωδικοποιούμε τις συμπεριφορές σε ένα σύνολο κατηγοριών, θεωρούμε ότι οι κατηγορίες αυτές είναι μεταξύ τους διακριτές, ανεξάρτητες, λογικές, αμοιβαία αποκλειόμενες και συλλογικά εξαντλητικές και ότι μαζί περιλαμβάνουν όλους τους σημαντικούς τρόπους με τους οποίους μπορεί να περιγράψει κανείς τη συμπεριφορά που μελετάται. Και στις δύο περιπτώσεις, υπάρχουν συχνά τρόποι να ελέγξεις κάποιες από αυτές τις παραδοχές, αλλά σπάνια ο ερευνητής προβληματίζεται και αναστοχάζεται για το πώς η πραγματικότητα που κατασκευάζει σχετίζεται μ' αυτές.

Στο δεύτερο στάδιο, υπάρχει ένα σύνολο παραδοχών που αναγκαστικά υιοθετούμε όταν ομαδοποιούμε τις παρατηρήσεις μας είτε σε ποσοτικές είτε σε ποιοτικές ομάδες. Για την περίπτωση της ποσοτικής ομαδοποίησης, υιοθετούμε παραδοχές σχετικά με τη φύση και την κατανομή των τυχαίων λαθών της μέτρησης. Τόσο για τις περιπτώσεις των ποιοτικών ομαδοποιήσεων όσο και αυτών των ποσοτικών, υιοθετούμε παραδοχές σχετικά με τον βαθμό που οι ομαδοποιημένες αυτές περιπτώσεις «μοιάζουν» σε όλα τα σημαντικά σημεία.

Στο τρίτο στάδιο – το στάδιο της ανάλυσης και ερμηνείας – η ποσοτική προσέγγιση πιο συχνά περιλαμβάνει την εφαρμογή της επαγωγικής στατιστικής και τον έλεγχο (υπολογισμό) του επιπέδου σημαντικότητας που συνδέεται μ' αυτήν. Αυτό επιβάλλει ακόμη μία παράταξη ισχυρών παραδοχών στα δεδομένα σχετικά με τα παρακάτω: την κατανομή των περιπτώσεων, το νόημα των αποκλίσεων (διακυμάνσεων) στο πλαίσιο του συνόλου των περιπτώσεων που θεωρούνται ότι είναι οι ίδιες, τη λογική που αφορά στον έλεγχο της υπόθεσης και των επιπέδων σημαντικότητας κ.λπ. Στις ποιοτικές προσεγγίσεις δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί μία «επαγωγική λογική» που να έχει τόσο καλά διατυπωθεί και ευρύτερα διδαχθεί, όπως η επαγωγική στατιστική, η στατιστική των πιθανοτήτων. Αλλά ακόμη και αυτές οι ποιοτικές προσεγγίσεις περιλαμβάνουν παραδοχές σχετικά με τα νοήματα και με

τη σχέση της κατανόησης του ερευνητή με αυτήν των υποκειμένων της έρευνας κ.ά. (βλ. διάφορα σχετικά κεφάλαια στο Smith et al., 1995). Η Ceballo (1999), για παράδειγμα, προβληματίζεται για το πώς οι παραδοχές της σχετικά με τη συνοχή και την πρόοδο στη ζωή των υποκειμένων της έρευνας της την οδήγησαν να εξαγάγει πολύ διαφορετικά συμπεράσματα από αυτό που πραγματικά συνέβαινε στη ζωή τους. Εξετάζει, επίσης, το πώς διάφοροι παράγοντες, όπως η ηλικία, η κοινωνική τάξη, το φύλο κ.ά., επηρέασαν τις παραδοχές αυτές σχετικά με τις διαδικασίες κατασκευής των ερευνητικών της δεδομένων.

3.2. Άρρητες παραδοχές στη διαδικασία κατασκευής ποσοτικών ερευνητικών δεδομένων και η κριτική του ποσοτικού «παραδείγματος»

Για την καλύτερη κατανόηση του πώς σε πρακτικό επίπεδο παράγονται τα δεδομένα σε μία έρευνα, ας πάρουμε το πιο απλό παράδειγμα που είναι η χρήση των ερωτηματολογίων και των συνεντεύξεων. Στην περίπτωση των ερωτηματολογίων, ο ερευνητής έχει κατασκευάσει ένα σύνολο ερωτήσεων, οι οποίες είναι συνήθως κλειστές (βλ. πρώτη περίπτωση πιο κάτω), δίνοντας τη δυνατότητα στα υποκείμενα να απαντούν θετικά ή αρνητικά, ναι-όχι, ή έχοντας ως βάση κάποια μέθοδο κατασκευής κλιμάκων τύπου Likert⁶ (κλίμακα αθροιστικής κατάταξης, summated ratings) (βλ. δεύτερη περίπτωση πιο κάτω), τύπου Guttman (μέθοδος συσσωρευτικών κλιμάκων) ή τύπου Thurstone (μέθοδος ισοεμφανιζόμενων διαστημάτων). Στην περίπτωση των συνεντεύξεων ο ερευνητής έχει κατασκευάσει ένα σύνολο ερωτήσεων, που αφορούν στο υπό μελέτη φαινόμενο, με ανοικτές ερωτήσεις (βλ. τρίτη περίπτωση πιο κάτω).

Ερώτηση ερωτηματολογίου ή συνέντευξης:

Πόσο ευχαριστημένος είσαι από το Χ (όπου Χ μπορεί να είναι οτιδήποτε: «ζωή», «εργασία», «σεξουαλική ζωή» κ.λπ.);

Πρώτη περίπτωση απάντησης: Όσον αφορά το Χ είμαι ευχαριστημένος.

Ναι Όχι

Δεύτερη περίπτωση απάντησης: Όσον αφορά το Χ είμαι ευχαριστημένος.

1	2	3	4	5
καθόλου	πολύ λίγο	μέτρια	πολύ	πάρα πολύ

Τρίτη περίπτωση απάντησης:

Συνεντευξιαζόμενος: Μμμ... Νομίζω ότι είμαι ευχαριστημένος... είναι όμως δύσκολο να πω... δεν σκέφτηκα για το Χ με όρους ικανοποίησης.

6. Η μέθοδος κατασκευής κλίμακας τύπου Likert (1932) βασίζεται στις ακόλουθες παραδοχές: (1) Για κάθε υπό μελέτη φαινόμενο (στάση) υπάρχει ένα μόνο μονοδιάστατο συνεχές και κάθε πρόταση του ερωτηματολογίου είναι μονοτονική συνάρτηση αυτού του συνεχούς. (2) Η ολική βαθ-

Μερικές από τις παραδοχές που υποβόσκουν στην αναφερόμενη πιο πάνω πρώτη και δεύτερη περίπτωση είναι οι ακόλουθες: (1) η συγκεκριμένη ερώτηση σχετίζεται με έγκυρο τρόπο με το υπό μελέτη φαινόμενο, (2) το υποκείμενο κατανοεί πλήρως (άμεσα και με σαφήνεια) την ερώτηση, όπως την κατανοεί και ο ερευνητής, (3) το νόημα της απάντησης του ερευνόμενου υποκειμένου είναι συγκεκριμένο και μονοσήμαντο, και (4) η απάντηση που το υποκείμενο έδωσε με την επιλογή του αριθμού στην κλίμακα συνιστά τη βάση για τη δημιουργία ερευνητικών

μολογία του ατόμου στο ερωτηματολόγιο (που υπολογίζεται αθροίζοντας τις επιμέρους υποβαθμολογίες που προκύπτουν από τον συνδυασμό των απαντήσεών του σε όλες τις προτάσεις) συνδέεται μονοτονικά με το υπό μελέτη φαινόμενο (στάση) που μας ενδιαφέρει να μετρήσουμε. Δηλαδή, μία υψηλότερη ολική βαθμολογία είναι ενδεικτική μιας ευνοϊκότερης άποψης και μια χαμηλότερη βαθμολογία ενδεικτική για τις πιο δυσμενείς απόψεις. Τα βασικά στάδια κατασκευής κλίμακας τύπου Likert είναι τα ακόλουθα: (1) Συγκεντρώνεται ένας μεγάλος αριθμός ερωτήσεων ή προτάσεων που καλύπτει κατά το δυνατό όλες τις όψεις τού υπό μελέτη φαινομένου (ή στάσης) που θέλουμε να μετρήσουμε. Η διατύπωση των προτάσεων γίνεται κατά τρόπο που στην καθεμιά σχολιάζεται ευνοϊκά ή με δυσμένεια το υπό διερεύνηση ζήτημα. Συνήθως, επιλέγεται ίσος αριθμός θετικών και αρνητικών προτάσεων. (2) Για κάθε πρόταση ή ερώτηση χρησιμοποιείται ο κλειστός τύπος απάντησης και η κλίμακα που δίνεται στα υποκείμενα έχει πέντε ή επτά δυνατές κατηγορίες απαντήσεων που επιτρέπουν τον προσδιορισμό της έντασης της μεταβλητής που θέλουμε να μετρήσουμε με ακραίους πόλους «συμφωνώ απόλυτα» («επιδοκιμάζω έντονα», «μου ταιριάζει απόλυτα», «πάντοτε») – «διαφωνώ απόλυτα» («αποδοκιμάζω έντονα», «δεν μου ταιριάζει απόλυτα», «ποτέ») και τρία ή πέντε ενδιάμεσα σημεία. (3) Δίνουμε τις ερωτήσεις ή προτάσεις σε μία ομάδα υποκειμένων (αντιπροσωπευτικών της κοινωνικής ομάδας που ερευνάται) από τους οποίους ζητείται να σημειώσουν σε ποιο βαθμό επιδοκιμάζουν-αποδοκιμάζουν ή συμφωνούν-διαφωνούν με τις προτάσεις. Αυτό γίνεται σημειώνοντας τον κατάλληλο αριθμό της κλίμακας με έναν κύκλο. Φροντίζουμε η κωδικοποίηση των απαντήσεων να είναι τέτοια, ώστε τα υψηλά σκορ να δείχνουν θετική στάση ως προς τη διάσταση που εξετάζουμε και τα χαμηλά σκορ το αντίθετο. (4) Στη συνέχεια, υπολογίζουμε τη συνολική βαθμολογία του κάθε υποκειμένου, είτε προσθέτοντας τις βαθμολογίες του σε όλες τις προτάσεις είτε λαμβάνοντας τους μέσους όρους των απαντήσεων. Θεωρείται ότι η συνολική βαθμολογία αντιπροσωπεύει το υπό μελέτη φαινόμενο (ή τη στάση του υποκειμένου). (5) Επιλέγουμε εκείνα τα άτομα που έχουν πάρει ακραίες συνολικές τιμές, δηλαδή πολύ χαμηλές και πολύ υψηλές. Εξετάζουμε τις απαντήσεις αυτών των ατόμων και εντοπίζουμε εκείνες τις ερωτήσεις με βάση τις οποίες σαφώς διαφοροποιούνται οι μεν από τους δε. Αυτές θα αποτελέσουν τις βασικές ερωτήσεις της τελικής κλίμακας. Με αυτό τον τρόπο εξετάζουμε αν κάθε πρόταση είναι κατάλληλη για να συμπεριληφθεί στην κλίμακα. Η καταλληλότητα αυτή βασίζεται αποκλειστικά στο κριτήριο της ομοιογένειας των προτάσεων, κατά πόσο, δηλαδή, οι προτάσεις έχουν σχέση με το ίδιο φαινόμενο που ερευνάται. (6) Για την εξέταση της ομοιογένειας των προτάσεων και τον αποκλεισμό των άσκοπων ερωτήσεων εξετάζεται η εσωτερική τους συνέπεια, υπολογίζοντας για κάθε πρόταση κάποιο δείκτη συσχέτισης μεταξύ της βαθμολογίας κάθε πρότασης και την ολική βαθμολογία. Όλες οι προτάσεις που οι βαθμολογίες τους παρουσιάζουν υψηλή συσχέτιση με τη συνολική βαθμολογία θεωρούνται ότι συνδέονται με το ίδιο γενικό φαινόμενο που ερευνάται και, επομένως, συμπεριλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο. Οι προτάσεις που οι βαθμολογίες τους παρουσιάζουν χαμηλή συσχέτιση με τη συνολική βαθμολογία του ατόμου θεωρούνται ότι δεν μετρούν το ίδιο φαινόμενο και απορρίπτονται.

ποσοτικών δεδομένων που σχετίζονται με την πραγματικότητα (δηλαδή αναπαριστά το υπό μελέτη φαινόμενο).

Οι παραπάνω επισημάνσεις γίνονται ακόμη πιο ενδιαφέρουσες και προκλητικές αν ληφθούν υπόψη μερικές πληροφορίες σχετικά με τις παραδοχές και τη φύση της μέτρησης που κατά κόρον γίνεται στο πεδίο των ψυχολογικών ερευνών. Η χρήση της μέτρησης στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στην Ψυχολογία (ψυχομετρική) διέπεται από δύο βασικές απλουστευτικές παραδοχές. Πρώτον, θεωρείται ότι υπάρχει μία αριθμητική δομή, η οποία καθιστά μετρήσιμα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, στη βάση μάλιστα ενός μοντέλου υπολογισμών που είναι προσθετικό. Δεύτερον, εκφράζεται η πεποίθηση ότι τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά συνιστούν ξεχωριστές υπαρκτές οντολογικές ενότητες (θεωρητικά, πτυχές μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία θεωρείται ότι υπάρχει αντικειμενικά, ανεξάρτητα από συγκεκριμένα πρόσωπα και καταστάσεις), όπως, π.χ., στην περίπτωση της Ψυχολογίας η «εσωστρέφεια», η «προσωπικότητα», η «νοημοσύνη», η «ιδιοσυγκρασία» κ.λπ., και ότι αυτές είναι δυνατόν να παρατηρηθούν ή να μετρηθούν σε διάφορες καταστάσεις και πρόσωπα. Θεωρείται, επίσης, ότι μεταξύ αυτών των χαρακτηριστικών υπάρχουν συγκεκριμένες λειτουργικές σχέσεις, οι οποίες είναι δυνατόν να μελετηθούν με την κατάλληλη έρευνα συλλογής δεδομένων και εν συνεχεία με τη χρήση της στατιστικής.

Έτσι, στην περίπτωση της Ψυχολογίας, η «εσωστρέφεια», που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά του ατόμου Α στην κατάσταση Χ, θεωρείται ότι είναι εντελώς συγκρίσιμη όχι μόνο με την «εσωστρέφεια» που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά του ίδιου ατόμου στην κατάσταση Ψ, αλλά, επίσης, με την «εσωστρέφεια» που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά του ατόμου Β στην κατάσταση Ψ. Οποιαδήποτε διαφορά στην «εσωστρέφεια» του ατόμου Β στην κατάσταση Ψ και στην «εσωστρέφεια» του ατόμου Α στην κατάσταση Χ, θεωρείται καθαρά ποσοτική. Οι ποιοτικές διακυμάνσεις των χαρακτηριστικών δεν λαμβάνονται καθόλου υπόψη ούτε στις περιγραφές της συμπεριφοράς των ατόμων ούτε και στις δια- και ενδο-ατομικές τους συγκρίσεις, και υποβιβάζονται σε ένα, κατασκευασμένο από τους ερευνητές, αφηρημένο επίπεδο περιγραφής των χαρακτηριστικών που θεωρείται ότι υπάρχουν αντικειμενικά, ως οντολογικά υπαρκτές οντότητες. Αν και το ένα αφηρημένο χαρακτηριστικό θεωρείται ότι διαφέρει ποιοτικά από τα άλλα αφηρημένα χαρακτηριστικά, τα άτομα οριοθετούνται με βάση την κατοχή σε μικρότερη ή μεγαλύτερη ποσότητα των χαρακτηριστικών αυτών. Οι ποσότητες αυτές μπορούν να εκτιμηθούν εμπειρικά, μέσω προσθετικής σύνθεσης των επιμέρους στοιχείων και μέσω σύγκρισης των αποτελεσμάτων μεταξύ των διαφόρων ατόμων. Η όλη προσέγγιση, συνεπώς, βασίζεται στην παραδοχή ότι οι μεταβλητές που μελετά η Ψυχολογία διατηρούν την ταυτότητά τους ανεξάρτητα από το πλαίσιο. Μόνο τότε, εξάλλου, θα είχε νόημα ο συσχετισμός ή η σύγκριση των ατομικών απαντήσεων σε ένα είδος αφηρημένης συλλογικότητας ή κριτηρίου, υιοθετώντας, δηλαδή, την παραδοχή ότι οι απαντήσεις των ατόμων σε ένα ψυχομετρικό

εργαλείο αποτελούν εκδηλώσεις μιας ψυχολογικής ιδιότητας που παραμένει ποιοτικά η ίδια, ανεξάρτητα από τα διαφορετικά πλαίσια (διαπροσωπικά, πραγματιστικά, χωρο-χρονικά, πολιτισμικά κ.λπ.). Κατά συνέπεια, θα είχε νόημα να αναπτύξει κανείς θεωρίες για τα διάφορα ψυχολογικά χαρακτηριστικά (π.χ., άγχος, νοημοσύνη, ιδιοσυγκρασία, προσωπικότητα κ.λπ.), μιλώντας γι' αυτά σε αφαιρετικό επίπεδο, μόνο εάν θεωρούσε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά παραμένουν τα ίδια, ανεξάρτητα από τις καταστάσεις και τα πλαίσια εντός των οποίων μελετώνται.

Κατά την κατασκευή ενός ερευνητικού εργαλείου για τη μέτρηση ενός χαρακτηριστικού γίνεται προσπάθεια να εξλειφθεί οποιαδήποτε αμφισημία. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι κάθε άτομο εκτιμάται με ένα εκ των προτέρων έτοιμο «προκρούσειο μέτρο». Με άλλα λόγια, στη διαδικασία αυτή δεν λαμβάνονται καθόλου υπόψη ούτε οι διαδικασίες ούτε και η τρέχουσα δυναμική οικο-σωματικο-βιωματική πραγματικότητα του άλλου. Η ταύτιση των υποτιθέμενων αντικειμενικών ψυχολογικών χαρακτηριστικών με τις συμβατικές λεκτικές περιγραφές και η εξάλειψη των αμφισημιών που σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα των ατόμων, αλλά και των καταστάσεων στις οποίες αυτά τυχαίνει να βρίσκονται, ισοπεδώνει εντελώς την ιδιαίτερη ζωντανιά, δυναμική και ρέουσα οικο-σωματικο-βιωματική τους πραγματικότητα. Κανένα εκ των προτέρων έτοιμο εννοιολογικό εργαλείο μέτρησης που βασίζεται σε λεκτικά προκαθορισμένα σχήματα κατηγοριών δεν μπορεί από τη βάση του να λάβει υπόψη τις ιδιαίτερες νοηματοδοτήσεις μιας συγκεκριμένης κατάστασης, ούτε και το πλαίσιο (διαπροσωπικό, πραγματιστικό, πολιτισμικό κ.λπ.) στο οποίο βρίσκεται ένα άτομο, είτε το θέλει είτε όχι. Μία εκ των προτέρων έτοιμη πρόταση σε ένα ερωτηματολόγιο (π.χ., προσωπικότητας ή ιδιοσυγκρασίας), επειδή παρουσιάζεται απομονωμένα χωρίς συγκεκριμένο πλαίσιο (ή υπόστρωμα, κατά την ορολογία του Searle, 1997· βλ., επίσης, Wittgenstein, 1989), χαρακτηρίζεται αναπόφευκτα από απροσδιοριστία και πολυσημία όσον αφορά στην ερμηνεία του σημασιολογικού της περιεχομένου. Μία πρόταση αποκομμένη από συγκεκριμένο πλαίσιο καθορίζει τους όρους αλήθειας απόλυτα και μεμονωμένα. Ακόμη και αν από την πρόταση παραμεριστούν όλες οι ασάφειες, θα παραμείνουν η αοριστία και η έλλειψη πληρότητας. Η σαφήνεια και η πληρότητα δεν αυξάνονται, όπως θα νόμιζε κανείς, αν η πρόταση συμπληρωνόταν με παράλληλες προτάσεις όσον αφορά στις παραδοχές και τα ενδεχόμενα. Το ζήτημα είναι όμως ότι κάθε καινούργια πρόταση που προσθέτουμε υπόκειται σε περαιτέρω παρερμηνείες, εκτός εάν συσχετιστεί με κάποιο πλαίσιο. Για να μειωθεί το φαινόμενο της πολυσημίας, μία πρόταση χρειάζεται αναπόφευκτα ένα πλαίσιο από μη παραστατικές ιδιότητες. Όπως εύστοχα το θέτει ο Searle:

Επειδή η κάθε πρόταση ερμηνεύεται με βάση ένα υπόστρωμα ανθρωπίνων δυνατοτήτων (ικανότητες για ορισμένες πρακτικές ενέργειες, εμπειρίες, ευχέρεια σε ορισμένα πράγματα κ.λπ.), και οι δυνατότητες αυτές θα καθορίζουν διαφορετικές ερμηνείες, έστω και αν το κυριολεκτικό νόημα της έκφρασης παραμένει αμετάβλητο (Searle, 1997: 204).

Μία άλλη πηγή αμφισβησιών που επίσης δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη στη χρήση ή την εφαρμογή ενός εργαλείου μέτρησης στις κοινωνικές επιστήμες σχετίζεται με τις υποκειμενικές και επικοινωνιακές (διυποκειμενικές) διαδικασίες. Κατ' αρχήν, η κατάσταση της πλήρους κατανόησης, που θεωρείται ότι υπάρχει μεταξύ του ερευνητή και του υποκειμένου, είναι αδύνατη ή σπάνια. Η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων ποτέ δεν είναι πλήρης, λειτουργώντας στη βάση μιας μερικής μόνο κατανόησης. Συνήθως, οι ψευδαισθήσεις της πλήρους αμοιβαίας κατανόησης συμβάλλουν στη συνέχιση της επικοινωνίας και όχι οι αναπαραστάσεις της πραγματικής φύσης των φαινομένων. Από την άλλη, η θέση ότι η απάντηση του υποκειμένου συνιστά ένα αντικειμενικό δεδομένο που αναπαριστά το υπό μελέτη φαινόμενο λειτουργεί στο πνεύμα του «απλοϊκού ή αφελούς ρεαλισμού», ενώ για έναν ποιοτικά προσανατολιζόμενο ερευνητή θα ήταν απλώς ένα εκφώνημα του υποκειμένου που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για να κατανοηθεί. Το νόημα, επίσης, μιας εκτίμησης ή κατάταξης εξαρτάται από τις ιδιαίτερες προσωπικές νοηματοδοτήσεις του ατόμου απέναντι στις συγκεκριμένες λεκτικές εκφράσεις ή προτάσεις του ερωτηματολογίου. Εξαρτάται, επίσης, από την ιδιαίτερη ευαισθησία του στις λεπτομέρειες των οδηγιών που δίνουν οι ερευνητές, από τις άδηλες (άρρητες) ψυχολογικές ή κοινωνικές του θεωρίες, από τις προτιμήσεις του σε κάποια είδη κρίσεων και από πληθώρα άλλων υποκειμενικών παραγόντων. Έτσι, η ερμηνεία των αποτελεσμάτων που παρουσιάζει ένα άτομο σε μία κλίμακα νοημοσύνης ή ιδιοσυγκρασίας παρακάμπτει εντελώς όλες τις παραπάνω αμφισβησίες, ακόμη κι αν ο ερευνητής έχει κάποια επίγνωσή τους.

Οι περισσότεροι ερευνητές, λόγω της χρονικής πίεσης για παραγωγή πλούσιου επιστημονικού έργου αλλά και των ανταγωνιστικών αναγκών για κατανάλωση της επιστημονικής γνώσης σε ακαδημαϊκό και εφαρμοσμένο επίπεδο, προτιμούν να ακολουθούν τον απολύτως εύκολο και απλουστευμένο δρόμο της μονοσημίας, που εκφράζεται από δύο κυρίως τάσεις: αφ' ενός, την τάση ανάπτυξης μιας γενικής και μονοσήμαντης γλώσσας για τις ανάγκες της διεπιστημονικής επικοινωνίας μεταξύ των ειδικών, και, αφ' ετέρου, την τάση προσαρμογής της ορολογίας των επιμέρους κοινωνικών επιστημών (π.χ., της Ψυχολογίας) στη γλώσσα των καταναλωτών της κοινωνικής γνώσης. Έτσι, οι προτιμώμενες ερευνητικές μέθοδοι και στρατηγικές, αλλά και οι προτιμώμενες ερμηνείες που δίνονται στα αποτελέσματα αυτών των ερευνών, εξαρτώνται αναπόφευκτα από το πλαίσιο εφαρμογής τους, τις κοινωνικο-ιστορικές και πολιτισμικές ανάγκες, τις παραδοχές και αντιλήψεις των ερευνητών (π.χ., η πεποίθηση ότι υπάρχει ένα σταθερό χαρακτηριστικό της προσωπικότητας), αλλά και από τα κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά συμφέροντα, τις σχέσεις και τις συμμαχίες που εντοπίζονται, ή καλύτερα υποβόσκουν, πίσω από αυτές τις παραδοχές (Danziger, 1990, 1997).

Αν και οι κλίμακες κατάταξης και τα ερωτηματολόγια βασίζονται σε κάποιες συμβατικές λεκτικές κατηγορίες, τα αποτελέσματα των ερευνών που διεξάγονται με βά-

ση αυτά τα ερευνητικά εργαλεία παρουσιάζονται τις περισσότερες φορές σαν να είναι κάτι ανάλογο με τις μετρήσεις και τις νομοτέλειες στο πεδίο της Φυσικής. Ορισμένοι λεκτικοί όροι της φυσικής γλώσσας γίνονται αντιληπτοί ως κατηγορίες του αντικειμενικού κόσμου. Αυτό διαπιστώνεται από το είδος των ερωτημάτων που οι ίδιοι οι ερευνητές διατυπώνουν – και από τα οποία παρωθούνται – στις ερευνητικές τους πρακτικές. Για παράδειγμα, έννοιες όπως «εσωστρέφεια», «νοημοσύνη» ή «προσωπικότητα», οι οποίες λειτουργούν στα γλωσσικά παιχνίδια που σχετίζονται με συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, δεν είναι το είδος του ερωτήματος που παρωθεί τις ερευνητικές αυτές πρακτικές. Απεναντίας, η «εσωστρέφεια», η «νοημοσύνη» ή η «προσωπικότητα» θεωρούνται μονοσήμαντες ιδιότητες ενός αντικειμενικού ψυχολογικού κόσμου που μπορούν να ανακαλυφθούν, όπως περίπου οι φυσικοί του 19ου αιώνα μελετούσαν την ηλεκτρική αντίσταση. Αυτό που συμβαίνει, όμως, είναι ότι οι κατηγορίες αυτές δεν αναπαριστούν μία καθολική ή ανιστορική τάξη πραγμάτων ανεξάρτητη από την ανθρώπινη συνείδηση, αλλά δημιουργούνται σε συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια.

Με άλλα λόγια, οι θετικιστικά-ποσοτικά προσανατολισμένοι ερευνητές, αντί να εξετάζουν εις βάθος και να ανιχνεύουν τους περιορισμούς και τις δυνατότητες των ερευνητικών τους πρακτικών, προτιμούν να στηρίζονται σε τυποποιημένα, άκαμπτα ερευνητικά «παραδείγματα», υιοθετώντας ή καθορίζοντας ο καθένας το δικό του εννοιολογικό μοντέλο. Αυτό συμβαίνει κυρίως στην Ψυχολογία, όπου ο κάθε ερευνητής μελετά τα διάφορα ψυχολογικά ζητήματα μέσα από τη χρήση των δικών του ψυχολογικών δοκιμασιών ως ιδιαίτερων μέτρων μελέτης τους (π.χ., τα τεστ νοημοσύνης). Οι δοκιμασίες αυτές, εισερχόμενες στο «εμπόριο των ιδεών», τείνουν να αποκτούν «μαγικές» – κατά κάποιο τρόπο – ιδιότητες, αφού εκλαμβάνονται ως τεκμήριο του πώς είναι οι άνθρωποι, καθορίζοντας με άκαμπτο τρόπο το φαινόμενο το οποίο προορίζονται να μετρούν: «Νοημοσύνη είναι αυτό το οποίο μετρά το τεστ νοημοσύνης» (Boring, 1923: 35). Η όλη εργασία αυτού του είδους, όσο πολύπλοκη, πολυδάπανη και χρονοβόρα κι αν είναι, καταλήγει τελικά να πέφτει θύμα της δικής της «παραδειγματικής» ερευνητικής διαδικασίας, οδηγώντας σε τεχνητά αποτελέσματα (artifacts). Τα αποτελέσματα αυτά τείνουν να αποπροσανατολίζουν τόσο τους ερευνητές όσο και αυτούς που τα χρησιμοποιούν στα διάφορα πεδία πρακτικής εφαρμογής (κλινική Ψυχολογία, σχολική Ψυχολογία, Ψυχολογία της εργασίας κ.λπ.), από ουσιαστικά ζητήματα που σχετίζονται με την κριτική του θετικισμού (Faulconer & Williams, 1985· Gergen, Hepburn & Comer-Fisher, 1986), τις αλληλεπιδραστικά προσανατολισμένες οικολογικές, κοινωνικο-ιστορικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις (Branco & Valsiner, 1997· Bruner, 1997· Danziger, 1990, 1997· Gergen, 1985 κ.ά.), αλλά και τις προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στο πλαίσιο (χωρο-χρονικό, διαπροσωπικό, πραγματιστικό κ.λπ.) (Πουρκός, 1997).

Το αντικείμενο των ερευνών που διεξάγονται στις κοινωνικές επιστήμες αποτελεί μέρος ενός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου ή συστήματος. Τα άτομα των

οποίων οι «απαντήσεις» ή «αντιδράσεις» διαμορφώνουν τη βάση ενός προϊόντος κοινωνικής γνώσης συμμετέχουν σε συγκεκριμένο κοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτό σημαίνει ότι μεταξύ του προϊόντος γνώσης και της ερευνητικής κατάστασης υπάρχει ένας στενός δεσμός, μία σύζευξη, ένας κοινός τόπος μοιραζόμενων κοινωνικών νοημάτων και σχέσεων, που αναπόφευκτα οδηγεί σε θεμελιώδεις προβληματισμούς για τις δυνατότητες ή τους περιορισμούς γενίκευσης της γνώσης των κοινωνικών επιστημών. Κλείνοντας το πολύπλοκο αυτό ζήτημα, διατυπώνουμε μερικώς από αυτούς τους προβληματισμούς:

- Κατά πόσο η γνώση των κοινωνικών επιστημών που παράγεται στη βάση συγκεκριμένων παραδοχών σε συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια μπορεί να είναι σημαντική ή να έχει οικολογική εγκυρότητα πέρα απ' αυτά τα πλαίσια;
- Κατά πόσο η γνώση των κοινωνικών επιστημών μπορεί να γενικευτεί ή να προβλεφθεί ή να εφαρμοστεί σε κοινωνικές καταστάσεις διαφορετικές από εκείνες στις οποίες έχει παραχθεί; Με άλλα λόγια, κατά πόσο οι μεταβολές που μελετούν οι κοινωνικές επιστήμες διατηρούν την ταυτότητά τους ανεξάρτητα από το πλαίσιο;
- Κατά πόσο η γνώση των κοινωνικών επιστημών μπορεί να απεικονίσει ένα επίπεδο «κοινωνικής πραγματικότητας» που να είναι ανεξάρτητο από τις ειδικές συνθήκες στις οποίες έχει παραχθεί;

3.3. Η μέτρηση ως ποιοτικό και βιωματικό από τη βάση του φαινόμενο

Αξίζει να τονιστεί, επίσης, ότι η πράξη της βαθμολόγησης σ' ένα ερωτηματολόγιο δημιουργεί ένα είδος κατασκευασμένης πραγματικότητας, η οποία όμως βασίζεται σε φαινόμενα που έχουν βιωματικό χαρακτήρα⁷. Η ποσοτική καταγραφή που κάνει ο ερευνητής κατά τη διαδικασία «συλλογής» των δεδομένων του δεν είναι τίποτα άλλο από τη βιωματική (προσωπική) αντίληψη που τυγχάνει να έχει το υποκείμενο, συσχετιζόμενο με τη γραπτή (ερωτηματολόγιο) ή προφορική ερώτηση ή πρόταση που του γίνεται. Το υποκείμενο, με άλλα λόγια, μετασχηματίζει ή μεταφράζει τη δική του υποκειμενική σχέση (ποιότητα) με το αντικείμενο για το οποίο ερωτάται σε μία υποκειμενική ποσοτική σχέση. Έτσι, οι ιδιότητες του υπό διερεύνηση φαινομένου κατασκευάζονται από το υποκείμενο μέσω των οδηγιών για την

7. Ορισμένα από τα εν λόγω φαινόμενα μπορεί να βιώνονται βαθιά και σωματικά με όλη τη διάσταση του πόνου ή της απόλαυσης και έτσι συνιστούν ένα είδος βιωμένης υποκειμενικής πραγματικότητας (π.χ., το προσωπικό αίσθημα της αγάπης ή του μίσους σε κάποιον, το αίσθημα δικαιοσύνης κ.λπ.), ενώ κάποια άλλα έχουν μια εξωτερική μόνο αναφορά (π.χ., το βουνό του Ψηλορείτη στην Κρήτη ή η κόκα κόλα). Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται στην ουσία για σημειωτικές κατασκευές, που το περιεχόμενό τους ποικίλει ανάλογα με το είδος του φαινομένου που κανείς βιώνει (π.χ., κανένας δεν ισχυρίζεται ότι έχει «κατασκευάσει» τον Ψηλορείτη, κάποιος όμως μπορεί να ισχυρίζεται ότι η πραγματικότητα της κόκα κόλα είναι κατασκευασμένη στο βαθμό που συμμετάσχομε στην κατανάλωσή της και στην απόδοση σ' αυτήν συγκεκριμένης αξίας και νοήματος).

υποκειμενική ποσοτικοποίηση (που γίνεται μέσω των κατασκευασμένων κλιμάκων ή οποιουδήποτε έργου βαθμολογικής κατάταξης). Αξίζει, επίσης, να συνειδητοποιήσουμε ότι οι διαδικασίες που εμπλέκονται σε μία τέτοια μετάφραση όπου η υποκειμενική ποιότητα (το βιωματικό υπόβαθρο) μετασχηματίζεται σε υποκειμενική ποσότητα – το ζήτημα της διαψυχολογικής λήψης της απόφασης σχετικά με το «πόσο πολύ» της δεδομένης ποιότητας «έχει» το αντικείμενο-στόχος της βαθμολόγησης – παραμένει έξω από τον προβληματισμό του ερευνητή.

Το υποκείμενο εδώ είναι το ίδιο το εργαλείο μέτρησης, καθότι η πράξη της βαθμολόγησης που καλείται να κάνει αποτελεί το εξωτερικευμένο αποτέλεσμα των δικών του γρήγορων ενδοσκοπικών διαδικασιών που τις προβάλλει στο υπό διερεύνηση φαινόμενο σαν οι βαθμολογήσεις αυτές να ήταν ιδιότητες αυτού του φαινομένου. Στην πραγματικότητα, όμως, οι βαθμολογήσεις αυτές είναι το αποτέλεσμα μιας βιωματικής προβολής (υποκειμενικής διαδικασίας λήψης απόφασης) του υποκειμένου στο υπό μελέτη φαινόμενο. Η βιωματική αυτή προβολή (λήψη απόφασης) ανήκει στην πραγματικότητα της συντητημένης ενδοσκοπησης και των ενδο- και διαπροσωπικών ψυχολογικών φαινομένων (βλ. Valsiner, 2000).

Αυτό σημαίνει ότι οι διάφορες κλίμακες που χρησιμοποιούνται σε μία έρευνα (οι τακτικές, οι διαστημικές και οι αναλογικές) βασίζονται σε συγκεκριμένες ποιότητες του βιώματος των υποκειμένων που προβάλλονται στα υπό μελέτη φαινόμενα (στην πραγματικότητα)⁸. Έτσι, η ποσοτικοποίηση οποιουδήποτε ψυχολογικού ή κοινωνικού φαινομένου – ο μετασχηματισμός αυτών σε ποσοτικά δεδομένα – είναι αυτή καθ' αυτή μία μορφή ποιοτικής ανάλυσης. Από τη στιγμή που αυτό αναγνωριστεί και γίνει κατανοητό το πώς παράγεται ή καλύτερα κατασκευάζεται ένα ερευνητικό δεδομένο, δεν είναι πλέον δυνατό να αντιλαμβάνεται κανείς τις ποιοτικές και τις ποσοτικές μεθόδους έρευνας ως αντίπαλες, ανταγωνιστικές μεταξύ τους προσεγγίσεις. Καμία από τις δύο προσεγγίσεις δεν αναφέρεται σε «γυμνά» και στέρα γεγονότα, καθότι και στις δύο περιπτώσεις τα δεδομένα δεν έχουν να κάνουν τόσο με τη συλλογή τους (γιατί δεν είναι κάπου σε έτοιμη μορφή για να τα συλλέξεις), αλλά με την παραγωγή ή κατασκευή τους.

Στην κατασκευή των δεδομένων εμπιριέχεται η σύνδεση του ερευνητή με το παρατηρούμενο φαινόμενο στη βάση ενός νοηματικού πεδίου. Τα δεδομένα, δηλαδή, είναι σημεία που αναπαριστούν επιλεγμένα χαρακτηριστικά των φαινομένων. Όπως όλα τα σημεία, αναπαριστούν πτυχές των αναφερόμενων φαινομένων, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο για περαιτέρω σκέψη και χρήση. Η αναπαραστατική αυτή λειτουργία των σημείων κάνει τα δεδομένα να μην είναι ιδεολογικά ουδέτερα.

8. Γενικότερα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι μονάδες ή μέθοδοι μέτρησης είναι παράγωγα ή μετασχηματισμοί της ανθρώπινης εμπειρίας και δραστηριότητας. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ιστορία της μέτρησης (π.χ., του βάρους, της απόστασης κ.λπ.), όπου οι μονάδες μέτρησης αναπτύσσονται έχοντας ως βάση το ανθρώπινο σώμα ή κάποια δραστηριότητα (π.χ., πόδια, γιάρδες) πριν καταλήξουν σε πιο αφαιρετικές μονάδες (π.χ., το μέτρο).